

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής ανθρωπολογίας

Μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών: *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στην Ιστορία, Αρχαιολογία και Κοινωνική Ανθρωπολογία*

Διπλωματική εργασία

Άννα Πιάτου, Α.Μ.00298

Επιβλέπουσες : Έλενα Τζελέπη

Δάφνη Τραγάκη

Βαθμολογητής: Πολυμέρης Βόγλης

Επιτελέσεις του πολιτικού θρήνου, του τραύματος και της μνήμης από την οπτική γωνία των μνημείων της μετεμφυλιακής Ελλάδας

Περιεχόμενα

1. Περίληψη
2. Εισαγωγή: Αντι-μνήμη και «άλλα μνημεία»: Διευρύνσεις του δημόσιου θρήνου
3. Ιστορικές πλαισιώσεις
4. Πολιτική του νεκρού σώματος και αποκλεισμός του «επικίνδυνου» πένθους
5. Κυρίαρχες αρχειοποιήσεις του πένθους
  - 5.1. Το κανονιστικό μνημείο
  - 5.2. Πολιτικές της αορατότητας
6. Επιτελεστικές πρακτικές και ακτιβισμός του πένθους
  - 6.1. Εναλλακτικά μνημεία/ Επιτελεστικές μνημονεύσεις
7. Αντί Επιλόγου
  - Βιβλιογραφία
  - Βοηθητικές πηγές
  - Ηλεκτρονικές αναφορές
  - Αρκτικόλεξα
  - Παράρτημα αρχείων εφημερίδων

1.Περίληψη

Στην παρούσα εργασία θα εστιάσω στη δημόσια αναπαράσταση της μνήμης από την οπτική γωνία των μνημείων της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Η δημόσια στέριση πένθους των ηττημένων του εμφυλίου στον ελλαδικό χώρο, αστικό και μη, υπέθαλψε μακροχρόνιες σιωπές και πυροδότησε εναντιώσεις. Ενώ δημιουργήθηκαν μνημεία σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, για να γιορτάσουν και να σηματοδοτήσουν τις νίκες, το ελληνικό κράτος αμέλησε να δώσει χώρο έκφρασης του πένθους σε τόπους περιθωριοποιημένης για αυτό μνήμης, όπως τόπους και στρατόπεδα εξορίας, ομαδικούς τόπους ταφής, πεδία μαχών κλπ. Η μετεμφυλιακή περίοδος υπήρξε ιδιαίτερα σκληρή. Τα άτομα που έχασαν τους δικούς τους βρέθηκαν στη δεινή θέση να αποστερηθούν και του δικαιώματος στο να πενθήσουν. Μία μορφή αποκλεισμού ήταν και η απαγόρευση ανέγερσης ταφικών μνημείων για τα θύματα από την πλευρά των ηττημένων. Ο αποκλεισμός και η στέριση του δικαιώματος στο πένθος, αποτέλεσε ένα επί πλέον πεδίο παρέμβασης της κυρίαρχης κρατικής εξουσίας των «νικητών» επί των «ηττημένων». Ομαδικοί τάφοι που δεν αποκαλύπτονταν ή δεν επιτρεπόταν να έχουν κανενός είδους σήμανση ή επισκεψιμότητα και επιτελέσεις μνημοσύνων. Οι δικοί τους νεκροί δεν θεωρούνταν από το κράτος «αξιοθρήνητοι» ή άξιοι μνημείων.

Θα εξετάσω πώς η δημόσια τέχνη αναπαράγει τη μνήμη του εθνικού αφηγήματος, καθώς οι τάφοι και τα μνημεία αποτελούν μνημονικά και ιστορικά τοπόσημα, ενώ η δημόσια τέχνη υπήρξε ανέκαθεν συνυφασμένη με την πολιτική. Επίσης θα εμβαθύνω στην έννοια των ζωνών που βρίσκονται στο όριο της ανθρωπότητας, σώματα που στιγματίζονται ως ξένα και επικίνδυνα και άρα ο θάνατός τους είναι ανάξιος πένθους. Τέλος, θα συζητήσω επιτελεστικές δράσεις μνημόνευσης από εικαστικούς καλλιτέχνες και πρωτοβουλίες πολιτών που διεκδικούν μέσα από το δημόσιο θρήνο δικαιοσύνη για τα νεκρά σώματα που δεν πενθούνται, προκειμένου να αναδείξω πώς το τραύμα της συσσωρευμένης και επίμονης απαγόρευσης του θρήνου ενέχει πολιτικές δυνατότητες αντίστασης στις κυρίαρχες κανονιστικές εκφράσεις του «εθνικού» πένθους

Λέξεις κλειδιά: Θρήνος, Δημόσια μνήμη, Τραύμα, Μνημόνευση, Αγωνιστική επιτέλεση, Εναλλακτικά μνημεία.

2. Εισαγωγή: Αντι-μνήμη και «άλλα μνημεία»: Διευρύνσεις του δημόσιου θρήνου

Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) έχει αφήσει ίχνη στη μνήμη μέχρι και σήμερα, αλλά και ταυτόχρονα έχει απ-ωθηθεί στη λήθη. Η δημόσια στέρηση πένθους των «ηττημένων» στον ελλαδικό χώρο, αστικό και μη, υπέθαλψε μακροχρόνιες σιωπές και πυροδότησε εναντιώσεις. Διάφορα μνημεία δημιουργήθηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους για να γιορτάσουν και να σηματοδοτήσουν τις νίκες, ενώ αντίστοιχα το κράτος αμέλησε/απέφυγε να δώσει χώρο έκφρασης του πένθους σε τόπους περιθωριοποιημένης μνήμης, όπως τόπους και στρατόπεδα εξορίας, ομαδικούς τόπους ταφής, πεδία μαχών κλπ. Η συλλογική μνήμη που δεν μπόρεσε για χρόνια να εκφραστεί και ο θρήνος που παρέμεινε κρυφός και μη ορατός στη δημόσια σφαίρα, δεν χωρούσαν στις επίσημες βεβαιότητες της δημόσιας διαχείρισης της μνήμης για τη δεκαετία του σαράντα. Το ελληνικό κράτος αναγνώρισε επίσημα τον εμφύλιο πόλεμο μόλις το 1989, σαράντα χρόνια μετά, και αναίρεσε το αφήγημα περί «συμμοριτών», που ήταν το κυρίαρχο ιστορικό, ιδεολογικό και πολιτικό σχήμα για την τριετία 1946-1949, αναγνωρίζοντας ως αντίπαλο τον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (ΔΣΕ) και όχι ξενοκίνητες συμμορίες «εαμβούλγαρων» και «σλαβοκομμουνιστών», «εχθρών της Ελλάδας».¹ Μία εκδικητική κατά μεγάλο μέρος στρατηγική διαχείριση από τη μεριά των νικητών, του επίσημου κράτους, απέναντι στον ηττημένο, ανεπιθύμητο και «απειλητικό», παρότι νεκρό, Άλλον, ήταν και η απαγόρευση ανέγερσης ταφικών μνημείων για τα θύματα από την πλευρά των «ηττημένων» και η απόκρυψη πληροφοριών για τα σημεία που βρίσκονταν ομαδικοί τάφοι, κάτι που καθιστούσε αδύνατη τελικά την εκφορά του πένθους, είτε σε ιδιωτικό επίπεδο (απουσία τάφου), αλλά και σε δημόσιο (επιμνημόσυνες τελετές). Ένα τέτοιο παράδειγμα που θα εξετάσουμε παρακάτω, είναι ο ομαδικός τάφος στις παρυφές της πόλης της Φλώρινας, όπου θάφτηκαν περίπου 700 νεκροί μαχητές και μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού, μετά τη μάχη της Φλώρινας στις 12.2.1949 και ο οποίος δεν ήταν προσβάσιμος στους συγγενείς των νεκρών για δεκαετίες. Το 1989 ψηφίζεται από όλα τα κόμματα της τότε Βουλής, ο νόμος 1863 «περί άρσης των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου».² Τότε, η Αριστερά στην Ελλάδα- που περιλάμβανε τους

¹ Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση*, σελ. 384

² Σύμφωνα με το άρθρο 2 του νόμου 1863 του 1989: «Αίρονται οι οποιοσδήποτε συνέπειες από καταδίκες αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης και όσων έλαβαν μέρος στον εμφύλιο πόλεμο που επιβλήθηκαν από κακούργοδικεία, εφετεία, τακτικά ή έκτακτα στρατοδικεία, ναυτοδικεία ή αεροδικεία για πράξεις που είχαν σχέση με τη συμμετοχή τους στην Εθνική Αντίσταση και τον εμφύλιο πόλεμο καθώς επίσης με τα κοινωνικά τους φρονήματα και γενικότερα με την κατά διαστήματα πολιτική ανωμαλία από την απελευθέρωση και μέχρι τις 24 Ιουλίου 1974, οι δε ποινές διαγράφονται από τα δελτία του ποινικού μητρώου». Επίσημως αναγνωρίζεται από το ελληνικό κράτος ότι στη χώρα το 1946-1949 είχαμε εμφύλιο πόλεμο, με ό,τι αυτό σημαίνει για κόμματα, παρατάξεις, πολίτες που είχαν, έμμεση ή άμεση, εμπλοκή σε αυτή τη σύρραξη. Όπου στην κείμενη νομοθεσία αναφέρεται ο όρος "συμμοριτοπόλεμος" αντικαθίσταται με τον όρο "εμφύλιος πόλεμος" και όπου "συμμοριτές" με τον όρο "Δημοκρατικός Στρατός". Ο ίδιος νόμος καθορίζει και τις ευθύνες της Πολιτείας που προκύπτουν από αυτή την αναγνώριση ότι ο εν λόγω πόλεμος ήταν εμφύλιος, όπως ήταν η χρήση συντάξεων. Δικαίωμα σύνταξης από το Δημόσιο Ταμείο κατά τις διατάξεις των άρθρων 2 έως 14 του Ν. 1543/1985 (ΦΕΚ 73) έχουν όσοι είχαν ενταχθεί σε ανταρτικές ομάδες ή οργανώσεις του άρθρου 9 του Ν. 1285/1982 ή στο «Δημοκρατικό Στρατό» και κατέστησαν διαρκώς ανίκανοι συνεπεία οποιοσδήποτε παθήματος, τραύματος ή νόσου που οφείλεται αποκλειστικά στις εμφύλιες συγκρούσεις ή συμπλοκές ή σε βίαια περιστατικά ή σε αντίποινα ή σε κακουχίες κατά τη διάρκεια της φυλάκισης ή σε εκτόπιση ή σε

ηττημένους του εμφυλίου-, αρχίζει να διαχειρίζεται το τραύμα του εμφυλίου που μέχρι τότε έχει αποθήσει, να οργανώνει δημόσιες μνημονικές εκδηλώσεις και να στήνει μνημεία στη μνήμη των νεκρών, διεκδικώντας με τον τρόπο αυτό μερίδιο στην εκφορά του πένθους και στη συλλογική μνήμη. Μέχρι τότε είχε επιλέξει να ξεχάσει το επαναστατικό της παρελθόν και είχε προσανατολιστεί στην πολιτική νομιμότητα και την κοινοβουλευτική ενσωμάτωση στο πολιτικό σύστημα.³

Κεντρικός άξονας της ανάλυσής μου είναι πώς το τραύμα της συσσωρευμένης και επίμονης απαγόρευσης του θρήνου ενέχει πολιτικές δυνατότητες αντίστασης στις κυρίαρχες κανονιστικές εκφράσεις του «εθνικού» πένθους. Θα μελετήσω πώς μπορεί ο δημόσιος επιτελεστικός θρήνος να ανακαλέσει μνήμες εναντίωσης και να συμβάλει στην ενδυνάμωση μιας περιθωριοποιημένης ομάδας, της οποίας η μνήμη είχε για χρόνια κατασταλεί. Για τον λόγο αυτό, θα εστιάσω σε «άλλα μνημεία» καθώς και στις μη κυρίαρχες αρχειοποιήσεις μνημείων και θα συζητήσω πώς αυτά διακόπτουν τις ηγεμονικές πολιτισμικές αφηγήσεις σε σχέση με πολιτικές και πρακτικές μνημόνευσης, για παράδειγμα, την παραγωγή του αξιομνημόνευτου. Ο πολιτικός θρήνος που εκφράζεται μέσα από πρακτικές όπως οι επισκέψεις στους τόπους μνήμης, τα τραγούδια και οι επιτελέσεις του σώματος, ενεργοποιεί τη συλλογική μνήμη προς την κατεύθυνση της αποτροπής της λήθης για τα σώματα που υπέφεραν και παράγει φωνές που διαρρηγνύουν τη δημόσια αντίληψη για τους/τις περιθωριοποιημένους/ες των κοινωνικών συγκρούσεων. Εναλλακτικές πρακτικές μνημόνευσης όπως η πρακτική των Γυναικών στα Μαύρα (WIB), του Κέντρου Πολιτικής Ομορφιάς (ZPS) στη Γερμανία, εικαστικών καλλιτεχνών όπως η Λήδα Παπακωνσταντίνου, η Regina Jose Galindo, κ.α., εναντιώνονται στις κυρίαρχες κανονιστικές δομές του πένθους και διεκδικούν τρόπους δικαίωσης και ορατότητας για τους περιθωριοποιημένους. Το ακτιβιστικό έργο των WIB είναι ότι μαρτυρούν, θυμούνται και θρηνούν δημόσια και επιτελεστικά τους «εθνικά άλλους» όπως τους νεκρούς μουσουλμάνους, το ZPS για τους νεκρούς πρόσφυγες των συνόρων της ευρωπαϊκής ένωσης και η Λήδα Παπακωνσταντίνου για τους νεκρούς αλλοεθνείς στρατιώτες του πρώτου παγκοσμίου πολέμου αντίστοιχα.

Η Sedgwick υποστηρίζει ότι είναι εφικτό να αναδείξουμε τους δομικούς μηχανισμούς που στηρίζουν την ανισότητα και μέσω των οποίων αναπαράγεται η εξουσία.⁴ Η κυρίαρχη εξουσία παράγει γυμνή ζωή (homo sacer)⁵ που λόγω του αποκλεισμού της καθίσταται πολιτική. Συμπεριλαμβάνεται στη σφαίρα του

εξορίες, για τη δράση τους ή τα κοινωνικά τους φρονήματα. <https://www.e-nomothesia.gr/suntaksiodontika/nomos-1863-1989-fek-204a-18-11-1989.html> (ανάκτηση 21.5.22)

³ Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση*, σελ. 384

⁴ Sedgwick στο: *Συλλογικό, Το Συν-αίσθημα στο Πολιτικό/ Υποκειμενικότητες, Εξουσίες και Ανισότητες στο Σύγχρονο κόσμο*, σελ. 39

⁵ Με την έννοια που χρησιμοποιεί τον όρο ο φιλόσοφος Giorgio Agamben

πολιτικού μέσω του αποκλεισμού της (συμπεριληπτικός αποκλεισμός ή συμπερίληψη διά του αποκλεισμού).⁶ Στην παρούσα εργασία θα μας απασχολήσουν έννοιες αποκλεισμού και στέρησης του δικαιώματος στο πένθος, στα πλαίσια ευρύτερων πολιτικών διαχείρισης του θανάτου και επιπλέον, πρακτικές αντίστασης και αγωνιστικού πένθους (agonistic mourning)⁷, για να χρησιμοποιήσω εδώ τον όρο της Αθηνάς Αθανασίου. Η Αθανασία, υποστηρίζει ότι οι «Άλλοι» δομούνται με κριτήρια ρατσισμού, σεξισμού, πατριαρχίας ή του προνομίου της τάξης και μας προτρέπει να σκεφτούμε διαφορετικά τους τρόπους με τους οποίους οργανωνόμαστε και αγωνιζόμαστε (agonize) και να κατανοήσουμε τον «άλλον» όχι μόνο ως ένα μέρος της δυαδικής αντιπαράθεσης «εμείς» και οι «άλλοι». Ο Emile Durkheim, αναφέρει ότι το ομαδικό πένθος, έχει την ανάγκη να εκφραστεί μέσω τελετουργιών, προκειμένου να συσπειρώσει τα μέλη της κοινότητας, να αποκαταστήσει την κοινωνική αλληλεγγύη και να ενδυναμώσει την πληγείσα ομάδα.⁸ Θα εστιάσω σε εικόνες μεγαλοπρεπών μνημείων για τους νικητές και θα εμβαθύνω στην έννοια της *απ-αλλοτριώσης* της ανθρώπινης ζωής, όρος που εισάγει πάλι η Αθανασία και θα αναλύσω στα επόμενα κεφάλαια. Για παράδειγμα, το ηρώο για τη νίκη του εθνικού στρατού στο Βίτσι, το οποίο λειτούργησε για δεκαετίες μέχρι και σήμερα, νομιμοποιητικά και ενδυναμωτικά για τους εθνικόφρονες.

Καθώς τα μνημεία αποτελούν αναπαραστατικά σχήματα του παρελθόντος και επενδύονται με νοήματα, θα εξετάσω τις υλικές και συμβολικές δυναμικές των χώρων στους οποίους υλικοποιούνται μνημεία, αλλά και τους τρόπους που αυτά αλληλεπιδρούν με επίσημους λόγους και πρακτικές, προκειμένου να εγκαθιδρύσουν συλλογικές μνήμες.⁹ Οι ιδεολογικοί στόχοι που εξυπηρετούν τα μνημεία, μέσα και από την ιδιοποίηση του δημόσιου χώρου, συχνά εγείρουν ερωτηματικά και αντιπαράθεσεις ως προς το δικαίωμα κοινωνικών συλλογικοτήτων να εκφράσουν τα δικά τους συλλογικά βιώματα.¹⁰ Αυτοί οι μνημειακοί τόποι συγκροτούνται μέσα από τη χρήση δίπολων (για παράδειγμα, αριστερός-δεξιός, εθνικόφρονας- εαμοβούλγαρος) που «ανασκευάζουν» αυτούς τους τόπους ανάλογα με την κυρίαρχη ερμηνεία της εκάστοτε «ανάγνωσής» τους.¹¹ Η Katherine Verdery αναφέρει, ότι καθώς το καθεστώς του Τίτο στη Γιουγκοσλαβία άρχισε να εξασθενεί στα τέλη της δεκαετίας του '80, οι άνθρωποι που ήξεραν πού είναι οι νεκροί τους άρχισαν να ανοίγουν ομαδικούς τάφους με σκοπό να προσφέρουν στα θύματα την κατάλληλη ταφή. Επιπλέον, μερικές από τις εκταφές και τις εκκαθαρίσεις ομαδικών τάφων, βιντεοσκοπήθηκαν και προβλήθηκαν στην τηλεόραση. Βιντεοσκοπήσεις στη Σερβία, έδειξαν ανθρώπους να ξεθάβουν οστά, τοποθετώντας τα σε πλαστικές σακούλες. Οι σακούλες με τα οστά, μεταφέρθηκαν στη συνέχεια χέρι με χέρι, από τους ανθρώπους που στεκόντουσαν σε μακριές σειρές, φέρνοντάς τους σε άμεση επαφή με τους νεκρούς, καθώς τους «άγγιζαν». Δεν έλειψαν οι εθνικιστές πολιτικοί, που εργαλειοποίησαν την κατάσταση, προκειμένου να

⁶ Δήμητρα Μακρυνιώτη, *Περί Θανάτου, Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, σελ. 53

⁷ Αθηνά Αθανασίου, *Agonistic Mourning, Political Dissidence and the Women in Black*

⁸ Emile Durkheim, στο: Μακρυνιώτη Δήμητρα, *Περί Θανάτου, Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, σελ. 17

⁹ Πέτρος Φωκαΐδης-Αλεξάνδρα Χρονάκη, *Θέσεις της μνήμης*, σελ. 31

¹⁰ Συραγώ Τσιάρα, *Τοπία της Εθνικής Μνήμης*, σελ. 48

¹¹ Βασίλης Δαλκαβούκης, *Το μνημείο ως κείμενο. Μια μεθοδολογική προσέγγιση των μεταπολεμικών μνημείων για τη δεκαετία του 1940*, σελ. 10

τροφοδοτήσουν τον αυξανόμενο εθνικισμό εκείνη την εποχή. Η ανακάλυψη των σκελετών όσων είχαν σκοτωθεί από κομμουνιστές συμπατριώτες τους χρησιμοποιήθηκε στη ρητορική του υπό διαμόρφωση νέου εθνικιστικού κράτους.¹²

Στο πλαίσιο αυτών των ερμηνειών θα εξετάσουμε παραδείγματα όπως το εμβληματικό μνημείο στο Βίτσι, όπου στις 29 Αυγούστου κάθε χρόνου τελούνται συστηματικά εορτασμοί, δοξολογίες και καταθέσεις στεφάνων, και ήδη από τις πρώτες χρονιές επιδιώκεται η κατά το δυνατόν ευρύτερη λαϊκή προσέλευση στις εκδηλώσεις αυτές και το κράτος παρουσιάζεται ως εγγυητής του πατριωτισμού. Θα δούμε βέβαια, και πώς καταπιεσμένες για χρόνια ομάδες όταν η δράση τους νομιμοποιήθηκε (βλέπε ΚΚΕ, μετά το 1989), λειτούργησαν με μία διάθεση ετεροχρονισμένης δικαίωσης της μνήμης, εγκαθιδρύοντας μνημειώδεις κατασκευές, όπως το παράδειγμα του μνημείου στον ομαδικό τάφο στην πόλη της Φλώρινας. Κατά τον Nora οι τόποι μνήμης και τα μνημεία δεν αποτελούν στατικούς τόπους, αλλά είναι ανοιχτά σε μεταβολές και επανανοηματοδοτήσεις, μέσω των διαδικασιών που επιτελούν τη μνήμη.¹³ Σε αυτή τη λογική, θα δούμε μνημεία που στήθηκαν μετά από προσπάθειες πρωτοβουλιών συγγενών ή πολιτών, εκεί που το επίσημο κράτος αρνήθηκε να αναγνωρίσει συγκεκριμένες απώλειες ως αξιοθρήνητες, όπως η περίπτωση του μνημείου πεσόντων στα Άλωνα του νομού Φλώρινας, όπου συμπεριλήφθηκαν τα ονόματα των σκοτωμένων του ΔΣΕ, σε μια χρονική περίοδο που και το ίδιο το ΚΚΕ τηρούσε μία στάση λήθης για τον εμφύλιο.

Συναφή ερωτήματα που θα με απασχολήσουν είναι: Τι σημαίνει να θυμόμαστε και να γινόμαστε μάρτυρες μέσα από την επαναληπτικότητα του δημόσιου θρήνου; Πώς η επιτελεστική ενσωμάτωση του πολιτικού θρήνου, ζωντανεύει (κάνει ορατή) τη σιωπή των δημόσιων μνημείων και πώς αναδεικνύει πάλι το τραύμα που έχει απωθηθεί ή αποσιωπηθεί; Τι αναδύεται μέσα από τις δημόσιες τελετουργίες μνήμης και πώς αυτή η μνήμη υλικοποιείται, παίρνει δηλαδή σάρκα και οστά μέσα από τους δημόσιους λόγους; Υπάρχει κάποια ιστορική ενσυναίσθηση και αίσθημα δικαιοσύνης, όταν αναγνωρίζονται και τιμώνται αυτοί/αυτές που δεν είναι «άξιοι/ες να θρηνηθούν»;

Οι πλατείες της αστικής νεωτερικής μνήμης κοσμούνται με πολεμικά μνημεία, προκειμένου να προωθήσουν μία επιλεκτική εθνική μνήμη μέσα από την διδακτική εξύμνηση των πεσόντων προγόνων, κυρίως ανδρών, παράγοντας συγχρόνως ετερόκλητες τελετουργίες κοινωνικότητας και εθνικές, έμφυλες και ταξικές προϋποθέσεις του ανήκειν.¹⁴ Με αναλυτικό εργαλείο την έκφραση ή μη, του θρήνου στον δημόσιο χώρο, θα επιχειρήσω να δείξω, πώς το τραύμα της συσσωρευμένης και διαρκούς απαγόρευσης του θρήνου αντιστέκεται στις κυρίαρχες κανονιστικές εκφράσεις του «εθνικού» πένθους μέσα και από καλλιτεχνικές πρακτικές διαχείρισης του τραύματος. Οι εικαστικές παρεμβάσεις και οι δράσεις κοινωνικών ομάδων μπορούν να συνεισφέρουν στους αγώνες για τη μνήμη, εφόσον η τέχνη δεν είναι ουδέτερη αλλά παρουσιάζει μία θέση και επιπλέον μπορεί να δημιουργήσει περιβάλλοντα αναστοχασμού. Επίσης, παράγει συνδέσεις μεταξύ αυτού που συνέβη και αυτού που θα μπορούσε να συμβεί, αλλά και ερωτήματα για το τι σημαίνουν αυτά στο σήμερα. Η τέχνη έχει

¹² Katherine Verdery, *The political lives of dead bodies*, σελ. 99-100

¹³ Pierre Nora στο: Πέτρος Φωκαΐδης-Αλεξάνδρα Χρονάκη, *Θέσεις της μνήμης*, σελ. 23

¹⁴ Πέτρος Φωκαΐδης - Αλεξάνδρα Χρονάκη, *Θέσεις της μνήμης*, σελ. 49-50

την ικανότητα να δρα σαν κριτικός διάμεσος ανάμεσα στη συμμετοχή και την αποξένωση. Τα διάφορα αντι-μνημεία που δημιουργούνται είναι μία καλλιτεχνική έκφραση των πρωτοβουλιών υποκειμενικότητας ή συλλογικότητας που παίρνουν θέση ενάντια στις ηγεμονικές αφηγήσεις και την ίδια στιγμή ανοίγουν ένα πεδίο κριτικής διάρασης. Το μνημείο για τον Αλέξανδρο Γρηγορόπουλο, που σκοτώθηκε από σφαίρα αστυνομικού (ειδικού φρουρού) στα Εξάρχεια, στήθηκε κι αυτό με πρωτοβουλία πολιτών, πυροδοτώντας κατά καιρούς περιστατικά βεβήλωσης. Εναλλακτικά μνημεία μπορούν να θεωρηθούν οι κάθε λογής επιτελεστικές μνημονικές εκφράσεις «καταχρηστικού πένθους».¹⁵

Στα επόμενα κεφάλαια θα δούμε κάποιες μόνο περιπτώσεις εικαστικών καλλιτεχνών που στο έργο τους ασχολούνται με τη μνημόνευση και το πένθος για τη χαμένη ζωή του Άλλου, του μετανάστη, του άγνωστου στρατιώτη, του δολοφονημένου από ρατσιστικά κίνητρα ή από δικτατορικά καθεστώτα. Επίσης, ένα γυναικείο ανοιχτό κίνημα ενάντια στην αποσιώπηση εγκλημάτων πολέμου, που επιλέγει να κάνει δημόσιες σιωπηλές επιτελέσεις, δρώντας μ' αυτόν τον τρόπο πολιτικά και ενάντια στις κυρίαρχες κανονιστικές εκφράσεις του «εθνικού» πένθους. Το 2009, τα πλαίσια της 2^{ης} Μπιενάλε Σύγχρονης Τέχνης Θεσσαλονίκης, που οργάνωσε το Κρατικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Θεσσαλονίκης, τέθηκαν ερωτήματα για το πώς οι μνήμες και οι αντιμνήμες αρχειοθετούνται θεσμικά στον δημόσιο αστικό χώρο και για το αν μπορεί να υπάρξει μνημείωση και μνημειακή αρχιτεκτονική πέρα από έμφυλες και φυλετικές νόρμες, αλλά και πώς οι αποσιωπήσεις τραυματικών συμβάντων «αναστατώνουν» τη μνημειακή τάξη της πόλης. Αντιπροσωπευτικά σε αυτό, θα δούμε το έργο της εικαστικού Λήδας Παπακωνσταντίνου. η προσπάθεια της οποίας να αποδώσει φόρο τιμής στα αθέατα πρόσωπα της μνήμης, στα στρατιωτικά κοιμητήρια ξένων στρατιωτών στη Θεσσαλονίκη στα πλαίσια της Μπιενάλε 2007, με μία δράση μεταξύ παρέλασης και περιπλάνησης, επινοεί νέους κώδικες τέλεσης της μνήμης και αξίωσης αναγνώρισης για το αξιομνημόνευτο.¹⁶

Ο αμφιλεγόμενος πολιτικός θρήνος που εκφράζεται μέσα από πρακτικές όπως οι επισκέψεις στους τόπους μνήμης, η φωνή, τα τραγούδια και η θρηνητική διαδικασία μέσα από τις επιτελέσεις του σώματος, ενεργοποιεί τη συλλογική μνήμη προς την κατεύθυνση της αποτροπής της λήθης για τα σώματα που υπέφεραν και παράγει μία διασταλτική θεώρηση του θρήνου, μια φωνή που διαρρηγνύει την κοινωνική τάξη και τη δημόσια αντίληψη για τα θύματα των κοινωνικών συγκρούσεων. Επιπλέον, το συναίσθημα, μπορεί να μετασχηματίσει τα υποκείμενα και να μεσολαβήσει μεταξύ εξουσίας και κοινωνικής

¹⁵ Είναι μία έννοια που έχει αναλυθεί και εισαχθεί στην κοινωνική θεωρία. Ενδεικτικά παραδείγματα το βιβλίο *Agonistic Mourning* από την Athena Athanasiou. Επίσης το κείμενο Athena Athanasiou και Elena Tzelepis «Mourning (as) Woman: Event, catachresis, and 'that other face of discourse' στο *Rewriting Difference: Luce Irigaray and 'the Greeks'*, συν-επιμέλεια E.Tzelepis και A. Athanasiou, Νέα Υόρκη: State University of New York Press (SUNY Press), σελ. 105-118, 2010.

¹⁶ Αθηνά Αθανασίου, *Η Ποιητική της Μνήμης, η Πολιτική του Αξιομνημόνευτου/Σκέψεις με αφορμή το έργο ΕΙΣ ΤΟ ΟΝΟΜΑ της Λήδας Παπακωνσταντίνου*, στο Φωκαΐδης Πέτρος - Χρονάκη Αλεξάνδρα, *Θέσεις της μνήμης*, σελ. 52

ανισότητας.¹⁷ Κατά την Αθανασίου: «Το επιτελεστικό και το πολιτικό στις σύγχρονες συναρθρώσεις του, είναι δυνατό να παράγει πολιτικά συμβάντα μέσα από το καταχρηστικό πένθος».¹⁸

Όσον αφορά στη μεθοδολογία, θα επεξεργαστώ κείμενα από την κοινωνική θεωρία και πολιτική φιλοσοφία με εστίαση στον πολιτικό θρήνο, τις πολιτικές της μνήμης και του τραύματος, καθώς και τη δημόσια τέχνη. Επιπλέον, μέσα από τη δράση *Ephemeral Monuments*, που συνδιοργάνωσα στα πλαίσια του συνεδρίου (Walking as a Question) στην Πρέσπα το 2021, θα προσπαθήσω να δω in situ, πώς μία συλλογική επιτελεστική μνημόνευση, μπορεί να επεξεργαστεί ένα αίτημα για δικαιοσύνη, σε σχέση με ένα πένθος που παραμένει ατελές. Μια βιωματική αναπαράσταση απωθημένης μνήμης παρμένη από τη νεκροπολιτική του εμφυλίου.

Σχετικά με την έρευνα, σε σχέση με επιτελεστικές πρακτικές μνημόνευσης και τον ακτιβισμό του πένθους, εστιάζω επιλεκτικά στη Φλώρινα και στο Βερολίνο. Στη μεν πρώτη ήρθα για πρώτη φορά αντιμέτωπη με τα πεδία μαχών του εμφυλίου, γνώρισα και μίλησα με ανθρώπους που είτε είχαν άμεση, είτε έμμεση σχέση (διαμεσολαβημένη μνήμη) και εκεί είδα το μνημείο πεσόντων στα Άλωνα, το οποίο συμπεριέλαβε τους νεκρούς στρατιώτες του ΔΣΕ και συνομίλησα με τον άνθρωπο που πήρε την πρωτοβουλία. Αυτό συνέβη κάποια χρόνια πριν, όταν βρισκόμουν στην πόλη ως φοιτήτρια στην Σχολή Καλών Τεχνών και ήταν αυτό που προκάλεσε την εγρήγορση της διερώτησης, ώστε να βρίσκομαι τώρα να γράφω για διαφιλονικούμενες μνήμες στην παρούσα εργασία. Η Φλώρινα επίσης, αποτελεί παραδειγματικό τόπο επιβολής της εθνικοπατριωτικής ταυτότητας και αντίστοιχα αποκλεισμού και περιθωριοποίησης των κυρίως εθνοτικά «άλλων» (βλ. ΣΝΟΦ). Το Βερολίνο αποτελεί για μένα τόπο συχνών επισκέψεων τα τελευταία χρόνια και εκεί διαπίστωσα ότι η μνήμες του δύσκολου ναζιστικού παρελθόντος απέκτησαν ορατότητα, διαχειρίστηκαν και εν τέλει αρχειοποιήθηκαν θεσμικά, μετά από αγώνες, δράσεις και πιέσεις πρωτοβουλιών διαφόρων συλλογικοτήτων. Για παράδειγμα το 1953, στο Νταχάου, αυτόν το εμβληματικό χώρο μνήμης της ναζιστικής θηριωδίας, το επίσημο κράτος αδιαφόρησε και δεν πραγματοποίησε την ετήσια τελετή μνήμης, κυρίως λόγω της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας, με αποτέλεσμα να αναλάβουν την πρωτοβουλία οι σύλλογοι επιζώντων. Το 1981 επίσης, οι Σίντι και Ρομά χρειάστηκε να προβούν σε απεργία πείνας, προκειμένου να διαμαρτυρηθούν για τη μη εκπροσώπησή του δικού τους εκτοπισμού στο μουσείο του εν λόγω στρατοπέδου.¹⁹ Μετά την ενοποίηση των δύο Γερμανιών, στρατόπεδα όπως το Σαξενχάουζεν και το Ράβενσμπρουκ, μείνανε ασυντήρητα με προοπτική από το 1993 να δημιουργηθούν στο χώρο του ενός οικιστικές μονάδες, εμπορικό κέντρο, σχολικές και αθλητικές εγκαταστάσεις. Αλλά και ο χρόνος που χρειάστηκε ώστε να γίνει ένα μνημείο για την γενοκτονία των

¹⁷ Συλλογικό, *Το Συν-αίσθημα στο Πολιτικό/Υποκειμενικότητες, Εξουσίες και Ανισότητες στο Σύγχρονο Κόσμο*, σελ. 33

¹⁸ Αθηνά Αθανασίου, *Ζωή στο Όριο*, σελ. 238

¹⁹ Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της Αλήθειας*, σελ. 261

Εβραίων-μόλις το 2005- καταδεικνύει τη δυσκολία διαχείρισης της μνήμης στην κατεξοχήν χώρα της «μεταμέλειας».²⁰ Ακόμη και σύγχρονα ζητήματα από τον χώρο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών δικαιωμάτων, όπως είναι η ρατσιστική, ακραία αστυνομική βία, ο ελεύθερος πολιτικός προσδιορισμός, το δικαίωμα σε μια αξιοπρεπή ταφή των πνιγμένων προσφύγων του Αιγαίου και της Μεσογείου, εκεί διεκδικούν την ορατότητα μέσα από επαναλαμβανόμενες επιτελέσεις μνημόνευσης, ενημερωτικές δράσεις ή και την κατασκευή μνημείων, ανασυγκροτώντας έτσι πολιτικές υποκειμενικότητες. Τέλος, αναφέρομαι σε μία επιτελεστική δράση μνημόνευσης που έλαβε χώρα στις Πρέσπες τον Ιούλιο του 2021, στα πλαίσια του συνεδρίου με θέμα: *Το Περπάτημα ως Ερώτημα* (Walking as a Question), που διοργάνωσε η Σχολή Καλών Τεχνών της Φλώρινας και υπήρξε ανοιχτό κάλεσμα σε καλλιτέχνες να δημιουργήσουν εργαστήρια κάτω από τη συγκεκριμένη θεματική. Η απόφαση να συμμετάσχω πάρθηκε ακαριαία, μιας και η περιοχή των Πρεσπών υπήρξε για μένα η πρώτη μύηση γύρω από την ιστορία του εμφυλίου, μέσα από θεματικές που είχαμε ήδη δουλέψει κατά τη διάρκεια των σπουδών μου και μια που η σχολή έχει καλλιτεχνικό σταθμό στους Ψαράδες, όπου επισκεπτόμασταν συχνά. Σκέφτηκα ότι μέσα από ένα workshop ή walkshop, όπως το είχαν ονομάσει παίζοντας με τη λέξη walk-περπάτημα, θα μπορούσε να βρει εφαρμογή η θεωρία που μελετούσα σχετικά με το δημόσιο επιτελεστικό θρήνο και να γίνει μια προσπάθεια κυριολεκτικής σύνδεσης με την ιστορία του τόπου και τη δύσκολη μνήμη που είχε κατασταλεί. Εκεί, μαζί με άλλα δεκατέσσερα άτομα που συμμετείχαν, κάναμε μία πορεία από το χωριό Λαιμός μέχρι την παραλία Κούλα, εκεί όπου δημιουργείται μία παραλία που χωρίζει τις δύο λίμνες των Πρεσπών. Στην περιοχή αυτή, στις 13 Αυγούστου του 1949, λίγες μέρες πριν την λήξη του εμφυλίου και σε μία προσπάθεια του ΔΣΕ να εκκενώσει τα γύρω χωριά προς αποφυγή αντιποίνων, ένας αεροπορικός βομβαρδισμός του στρατού έπληξε θανάσιμα την πομπή των ανθρώπων που προσπαθούσαν να διαφύγουν προς την Αλβανία. Σε αυτό το μέρος δεν υπάρχει καμία «σήμανση» για το ιστορικό αυτό γεγονός, παρά στις αρχές τις δεκαετίας του '70, η χούντα των συνταγματαρχών που κυβερνούσε τότε, δημιούργησε μία σύγχρονη πλαζ για ντόπιους και τουρίστες λουόμενους. Ωστόσο, οι έννοιες του μνημείου και της μνημόνευσης δεν συνδέονται απαραίτητα με έναν ορατό και δομημένο χώρο. Καθώς περπατούσαμε στις Πρέσπες κατά τη διάρκεια του WAC 2021, αναπαραστήσαμε ένα τραυματικό ιστορικό γεγονός και μέσω της αλληλεπίδρασης των αισθήσεων της αντίληψης και της κίνησης των εμπλεκόμενων υποκειμένων, αμφισβητήσαμε τις ηγεμονικές μνημειακές πρακτικές αποδίδοντας δικαιοσύνη σε υποκείμενα που δεν θεωρήθηκαν άξια μνημόνευσης. Κατασκευάζοντας ένα εφήμερο μνημείο, αναρωτηθήκαμε τι σημαίνει να θυμόμαστε και να γινόμαστε μάρτυρες του δημόσιου πένθους και πώς η επιτελεστική ενσωμάτωση του πολιτικού πένθους μπορεί να κάνει ορατό το τραύμα που έχει αποσιωπηθεί. Μέσω αυτού του εναλλακτικού μνημείου που διακόπτει τις ηγεμονικές πολιτικές μνήμης και τη συλλογική, επιτελεστική ενσάρκωση του πολιτικού πένθους προσπαθήσαμε να κάνουμε ορατό το τραύμα που έχει αποσιωπηθεί.

Παράλληλα θα αξιοποιήσω προφορικές μαρτυρίες, από άτομα που ανήκαν στο στρατόπεδο των ηττημένων (παλιούς μαχητές/ιες, εξόριστους/ες, πολιτικούς πρόσφυγες/ισσες), αλλά και άλλο υλικό συνεντεύξεων, προκειμένου να γίνει φανερό πώς αυτές οι υποκειμενικότητες, μέσα από την επαναλαμβανόμενη

---

²⁰ Ο. π., σελ. 317

μνημόνευση των εμπειριών τους, κάνουν ορατό τον αποκλεισμό του πένθους και την ανάγκη για μνημόνευση. Πιο συγκεκριμένα θα αναφερθώ σε προφορικές μαρτυρίες των:

Κώστας Δήμου (ΚΔ) Γεννήθηκε στις 20 Ιουνίου του 1940, στην Βωβούσα Ιωαννίνων (Συνέντευξη στον Loring Danforth και στη Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν 14.6.2001) και έζησε ως παιδί τον εμφύλιο.

Δημήτρης Λαμπρόπουλος (ΔΛ) (Συνέντευξη στον Loring Danforth και στη Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν (12.5.2001). Γεννήθηκε το 1937, στο χωριό Δωροθέα κοντά στην Αριδαία. Μεταφέρθηκε με αποστολή παιδιών από τον ΔΣΕ στην Ουγγαρία, όπου έζησε μέχρι τον επαναπατρισμό του το 1987. Ο πατέρας του σκοτώθηκε από οβίδα σε μάχη στο Μάλι- Μάδι και δεν βρήκανε ποτέ το πτώμα του.

Βαΐτσα Πουρζιτίδου (ΒΠ) γεν.1931, στο χωριό Μάνη του Έβρου, πολέμησε με τον ΔΣΕ από την άνοιξη του 1948- τέλη Μαρτίου του 1949. Η Βαΐτσα ανέβηκε στο «βουνό», οικειοθελώς, 17 χρονών, έχοντας πατέρα διωκόμενο αριστερό και μία μεγαλύτερη αδελφή που ήταν ήδη αντάρτισσα του ΔΣΕ. Τραυματίστηκε σε μάχη, όπου έχασε το κάτω άκρο του ενός ποδιού της, φυγαδεύτηκε για νοσηλεία στην Βουλγαρία και από κει στην Ανατολική Γερμανία όπου ζει από το 1951 μέχρι και σήμερα.

Λάζαρος Π. (ΛΠ) Γεννημένος το 1946 στο χωριό Πύλη των Πρεσπών, μου αφηγήθηκε το γεγονός του βομβαρδισμού στον Λαιμό (βλέπε κεφ. Εναλλακτικά μνημεία), καθώς και τον «πόλεμο» της μνήμης μεταξύ του επίσημου κράτους και των ντόπιων που είχαν Σλαβομακεδονική καταγωγή. Ο πατέρας του ενώ ήταν κομμουνιστής, δεν έφυγε κατά την εκκένωση των χωριών Λαιμός και Αγ. Γερμανός από τον ΔΣΕ και παρακολούθησε τον βομβαρδισμό στην Κούλα (Βλ. σελ. 63 στο παρών).

Θωμάς Κωνσταντίνου (ΘΚ) Γεννήθηκε στο χωριό Άλωνα του νομού Φλώρινας από Σλαβομακεδόνες γονείς. Στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής συστρατεύτηκε με τον ΕΛΑΣ και αργότερα στον ΔΣΕ. Μετά τον εμφύλιο καταδικάστηκε, φυλακίστηκε και εξορίστηκε.

Melinda Hunt (MH) Εικαστικός και δημιουργός του προγράμματος The Hurt Island project, μιας πρωτοβουλίας που δίνει όνομα σε άπορους ή νεκρούς από AIDS και είναι θαμμένοι σε ομαδικούς τάφους πάνω σε ένα νησί (πρώην στρατιωτικών και άλλων κυβερνητικών εγκαταστάσεων) κοντά στη Ν. Υόρκη.

3. Ιστορικές πλαισιώσεις

Η Ελλάδα έχει την ατυχία να φέρει την εμπειρία του εμφυλίου πολέμου [31 Μαρτίου 1946-30 Αυγούστου 1949], με καταστροφικές συνέπειες και ανεπανόρθωτα ρήγματα στον κοινωνικό ιστό. Η διαμάχη ήταν ανάμεσα στον Εθνικό Στρατό (ΕΣ) και τον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (ΔΣΕ). Όπως αναφέρει ο Πολυμέρης Βόγλης: «ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος είχε βαρύτερες συνέπειες για την ελληνική κοινωνία». Το τραύμα που προκάλεσε ο εμφύλιος ήταν πολύ βαθύ και διαίρεσε την ελληνική κοινωνία για τις επόμενες γενιές, καθώς οι διακρίσεις και οι διώξεις σε βάρος των ηττημένων συνεχίστηκαν και μετά τη λήξη του πολέμου.²¹ Ταυτόχρονα, η θέση και ο ρόλος του στρατού ενισχύθηκαν μέσω του καθεστώτος έκτακτης ανάγκης που επιβλήθηκε με τον περιορισμό των συνταγματικών ελευθεριών, την αστυνομική αυθαιρεσία και τη διεύρυνση των εξουσιών του, προκείμενου να καταπολεμηθεί ο «εσωτερικός εχθρός».²² Ήδη με την αποχώρηση των Γερμανών η Ελλάδα κοινωνικά και πολιτικά αποδιάρθρωμένη και πολωμένη πολιτικά.

Στις 12 Φεβρουαρίου 1945 υπογράφεται μεταξύ των εκπροσώπων του ΕΑΜ και της κυβέρνησης Πλαστήρα, η Συμφωνία της Βάρκιζας, που ενώ παρείχε γενική αμνηστία για τα πολιτικά αδικήματα που είχαν λάβει χώρα στη διάρκεια των Δεκεμβριανών, εξαιρούσε όμως τα εγκλήματα κατά της ζωής και της περιουσίας (άρθρο 3) και ως εκ τούτου επέτρεψε στον κρατικό μηχανισμό τη δίωξη χιλιάδων αντιστασιακών και αριστερών,²³ εγκαινιάζοντας τη λεγόμενη περίοδο της «λευκής τρομοκρατίας». Οι ένοπλες δεξιές ομάδες που δρούσαν με την ανοχή του κράτους «νομιμοποιούνταν» να πλιατσικολογούν, να βασανίζουν, να βιάζουν, να εξευτελίζουν και να σπέρνουν το φόβο επειδή γνώριζαν ότι θα μείνουν ατιμώρητες. Επιπλέον, ο ελληνικός εμφύλιος θεωρείται διεθνώς ως η πρώτη πράξη του ψυχρού πολέμου στη μεταπολεμική ιστορία. Το κυνήγι μαγισσών συνεχίστηκε με εξορίες, εκτοπισμούς και κάθε λογής αποκλεισμούς από την κοινωνική ζωή για όσους ανήκαν στην πλευρά των ηττημένων. Μία μορφή αποκλεισμού ήταν και η απαγόρευση ανέγερσης ταφικών μνημείων για τα θύματα από την πλευρά των «ηττημένων» και ακόμη ακόμη, η απόκρυψη πληροφοριών για τα σημεία που βρίσκονταν ομαδικοί τάφοι, κάτι που καθιστούσε αδύνατη τελικά την εκφορά του πένθους, είτε σε ιδιωτικό επίπεδο (απουσία τάφου), αλλά και σε δημόσιο (επιμνημόσυνες τελετές). Μία εκδικητική κατά μεγάλο μέρος στρατηγική διαχείρισης από τη μεριά των νικητών, του επίσημου κράτους, απέναντι στον ηττημένο, ανεπιθύμητο και «απειλητικό», παρότι νεκρό, Άλλον.

²¹ «Περισσότεροι από 40.000 άνδρες και γυναίκες έχασαν τη ζωή τους στα πεδία των μαχών, περίπου 70.000 μαχητές του ΔΣΕ, διωκόμενοι και παιδιά κατέφυγαν στις σοσιαλιστικές χώρες και έγιναν πολιτικοί πρόσφυγες, τουλάχιστον 3.500 πολιτικοί κρατούμενοι εκτελέστηκαν και δεκάδες χιλιάδες άλλοι φυλακίστηκαν ή εξορίστηκαν, περίπου 700.000 άτομα έγιναν εσωτερικοί πρόσφυγες στην κορύφωση του πολέμου». Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση*, σελ. 383

²² Ο. π., σελ. 380

²³ Ο. π., σελ. 102

Για πολλούς και κυρίως για το ΚΚΕ η λήθη για τον εμφύλιο κρίθηκε αναγκαία επιλογή, για την κατάργηση των πολιτικών διακρίσεων και διώξεων. Αλλά και για την δεξιά παράταξη επιλέχθηκε ο δρόμος της αποσιώπησης του εμφυλίου πολέμου στον δημόσιο λόγο της. Αντιθέτως, στο διάστημα μεταξύ 1950-1967, στα πλαίσια του ψυχρού πολέμου, η ρητορική της αφορούσε στην απειλή του κομμουνισμού γενικότερα. Πρωταγωνιστικό ρόλο στη σχέση της μνήμης αποτελεί η θέση ότι το παρελθόν μετασχηματίζεται ώστε να προσαρμοστεί στις τρέχουσες ανάγκες της επίσημης ιστορίας και η ανακατασκευή του.²⁴

---

²⁴ Πολυμέρης Βόγλης, *Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα*, σελ. 440-441

4. Πολιτική του νεκρού σώματος και αποκλεισμός του «επικίνδυνου» πένθους

Η κυρίαρχη εξουσία παράγει γυμνή ζωή που μπορεί να εξοντωθεί ατιμωρητί και βρίσκεται αποκλεισμένη από τη σφαίρα του πολιτικού (περιληπτικός αποκλεισμός), μια ζωή ανάξια βίωσης, αλλά και πένθους.²⁵ Τα άτομα γίνονται αναλώσιμα και διαθέσιμα από δυνάμεις εκμετάλλευσης, φτώχειας, ρατσισμού και милитарισμού. Η αποκειμενοποίηση (abjection) του ατόμου είναι μία πολιτική της αναλωσιμότητας, ένας άλλος τρόπος θανάτωσης με ατιμωρησία.²⁶

Η σχέση εξαίρεσης από τη σφαίρα του κοινωνικού – πολιτικού για όσες/ους θεωρούνται μισματικοί, είναι μια σχέση αναθέματος. Αυτός που αναθεματίστηκε δεν βρίσκεται απλώς εκτός νομού ούτε είναι αδιάφορος προς αυτόν, αλλά είναι εγκαταλειμμένος από αυτόν, δηλαδή εκτίθεται και παραμένει μετέωρος στο κατώφλι όπου ζωή και δίκαιο, εξωτερικό και εσωτερικό συγγέονται.²⁷ Απόρροια αυτής της αιχμαλώτισης της ζωής στο δίκαιο δεν είναι η κύρωση, αλλά η ενοχή, δηλαδή ακριβώς ότι ένα πράγμα περιλαμβάνεται μέσω ενός αποκλεισμού, ότι βρίσκεται σε σχέση με κάτι από το οποίο αποκλείεται ή το οποίο δεν μπορεί να αναληφθεί πλήρως.²⁸ Η Butler αναφερόμενη στον Agamben που μιλά για πληθυσμούς χωρίς πλήρη πολιτικά δικαιώματα και που το οντολογικό καθεστώς τους ως νομικών υποκειμένων είναι μετέωρο/έχει αρθεί, υποστηρίζει ότι αυτοί οι πληθυσμοί δεν εντάσσονται στη ζωή της έννομης κοινότητας όπου τα πρότυπα αναγνώρισης επιτρέπουν μια κάποια επίτευξη της ανθρώπινης ιδιότητας και συνεχίζει: «Πώς πρέπει να κατανοήσουμε αυτή την επικράτεια –την οποία η Hanna Arendt περιέγραψε ως «σκιά»– που στοιχειώνει τη δημόσια σφαίρα, που αποκλείεται από τη δημόσια συγκρότηση του ανθρώπινου, αλλά είναι ανθρώπινη με μια κατά τα φαινόμενα καταχρηστική έννοια του όρου; Πώς να συλλάβουμε ακόμη αυτό το δίλημμα της γλώσσας που ανακύπτει όταν το «ανθρώπινο» παίρνει τη διπλή τούτη έννοια, την κανονιστική που βασίζεται στον ριζικό αποκλεισμό κι εκείνη που αναδύεται στη σφαίρα του αποκλεισμένου, όχι του απαρνημένου, όχι του νεκρού, ίσως εκείνου που αργοπεθαίνει, ναι, σίγουρα αργοπεθαίνει από έλλειψη αναγνώρισης, πεθαίνει πράγματι από την πρόωρη οριοθέτηση των κανόνων με τους οποίους εκχωρείται η αναγνώριση της ανθρώπινης ιδιότητας, αναγνώριση δίχως την οποία το ανθρώπινο δεν μπορεί να υπάρξει, αλλά πρέπει να παραμείνει στη μεθόριο της ύπαρξης, ως εκείνο που δεν προκρίνεται ακριβώς στην κατηγορία αυτού που είναι και μπορεί να είναι. Δεν είναι αυτή μια μελαγχολία της δημόσιας σφαίρας;»²⁹ Οι νεκροί του εμφυλίου από την πλευρά του ΔΣΕ βρίσκονταν «όμηροι» σε αυτήν την κατάσταση εξαίρεσης και οι συγγενείς τους ήταν υποχρεωμένοι να στερηθούν το δικαίωμα στο πένθος, καθώς και οι ίδιοι (ως συγγενείς) ήταν κι αυτοί στο περιθώριο. Ο ατομικός ή και ο συλλογικός-πολιτικός θρήνος που εκφράζεται μέσα από πρακτικές όπως οι επισκέψεις στους τόπους μνήμης, τα

²⁵ Αθηνά Αθανασίου, *Ζωή στο όριο*, στο: Δήμητρα Μακρυνιώτη, *Περί Θανάτου, Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, σελ. 53

²⁶ Τζούντιθ Μπάτλερ- Αθηνά Αθανασίου, *Απ-αλλοτρίωση, Η επιτελεστικότητα στο πολιτικό*, σελ. 210

²⁷ Giorgio Agamben, *Homo Sacer, Κυρίαρχη εξουσία και Γυμνή Ζωή*, σελ. 57

²⁸ Ο. π., σελ. 55

²⁹ Ο. π., σελ. 81

τραγούδια και οι επιτελέσεις του σώματος, δεν επιτρέπεται να είναι ορατός στη δημόσια μνημονική σφαίρα για πολλές δεκαετίες ακόμη. Η Verdery, μας προτρέπει να δούμε την πολιτική που αναπτύσσεται γύρω από τα νεκρά σώματα, ως κάτι παραπάνω από μία στρατηγική και να αντιληφθούμε την πολιτική ως δραστηριότητα που λαμβάνει χώρα μέσα από συναισθήματα, έννοιες και ηθικές εκφάνσεις μέσα στις πολιτισμικές διαδικασίες, όπως είναι και το πένθος.³⁰ Η πρακτική της εξαφάνισης των νεκρών σωμάτων από την στρατιωτική χούντα της Αργεντινής (1976-1982) καθιστούσε αδύνατο το πένθος, διότι οι συγγενείς, θυματοποιημένοι και οι ίδιοι, ένιωθαν ένοχοι για την «εγκατάλειψη» του πτώματος. Στον αντίποδα αυτού, οι θύτες δήλωναν αθώοι, εφόσον δεν υπήρχε ίχνος των εξαφανισμένων πτωμάτων.³¹ Η Verdery υποστηρίζει ότι τα πτώματα είναι ανοιχτά σε πολλές διαφορετικές αναγνώσεις, καθώς πρόκειται για ανθρώπους που είχαν μία ζωή προηγουμένως και είναι εύκολο για κάποιους να «βάλουν» κάτι στο στόμα τους, κάτι που υποδηλώνει μία «αλήθεια» για τη προηγούμενη ζωή τους: «οι νεκροί έρχονται με βιογραφικό σημείωμα [...] Τα νεκρά σώματα έχουν ένα άλλο μεγάλο πλεονέκτημα ως σύμβολα: δεν μιλούν πολύ μόνα τους. Οι λέξεις μπορούν να τοποθετηθούν στο στόμα τους. Είναι λοιπόν ευκολότερο να ξαναγράψουμε την ιστορία με νεκρούς απ' ό,τι με άλλα είδη συμβόλων που είναι άφωνα. Τα πτώματα επικαλούνται από τους ζώντες ως σύμβολα, αλλά στην πραγματικότητα μπορεί να σημαίνουν διαφορετικά πράγματα σε διαφορετικούς ανθρώπους». Και καταλήγει: «Αυτό που μοιράζεται είναι η αναγνώριση του νεκρού αυτού από τον καθένα ως κάτι σημαντικό. Με άλλα λόγια, αυτό που δίνει σε ένα νεκρό σώμα συμβολική αποτελεσματικότητα στην πολιτική είναι ακριβώς η μεγάλη του ικανότητα, η ικανότητά του να προκαλεί ποικίλες κατανοήσεις».³² Για το επίσημο κράτος στην μετεμφυλιακή Ελλάδα, οι νεκροί του ΔΣΕ ή της αριστεράς γενικότερα, αξιολογούνταν ως τέρατα, ανθέλληνες και μiasματικοί/ες, και άρα θα έπρεπε να αποστρατηθούν και των ταφικών και μνημονικών πολιτισμικών πρακτικών, ενώ οι άλλοι το δικαιούνταν ως «ήρωες» που γλίτωσαν τη χώρα από τον Κομμουνισμό. Η Butler μιλώντας για την Αντιγόνη και για το γεγονός ότι προσπαθεί να θρηνήσει ανοιχτά και δημόσια, παραβαίνοντας την απαγόρευση του θρήνου που έχει επιβληθεί με νόμο, ο οποίος αρνείται τη δημόσια αναγνώριση της απώλειάς της, αναρωτιέται σε τι είδους ζωντανό θάνατο έχουν καταδικαστεί αυτοί οι άνθρωποι.³³ Αν κάνουμε την αναγωγή στους συγγενείς των ηττημένων του εμφυλίου, μπορούμε να αναρωτηθούμε όπως και η Butler: «πώς θρηνεί κανείς μέσα από την προϋποτιθέμενη εγκληματικότητά του, μέσα από την προϋπόθεση ότι οι πράξεις του είναι σταθερά και μοιραία εγκληματικές;».³⁴

³⁰ Katherine Verdery, *Dead Bodies Animate the Study of Politics*, στο: Antonius C. G. M. Robben, *Death, Mourning, and Burial, A Cross-Cultural Reader*, σελ. 304

³¹ Antonius C. G. M. Robben, *State-terror in the netherworld: Disappearance and reburial in Argentina* στο: Μακρυνιώτη Δήμητρα, *Περί Θανάτου, Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, σελ. 298

³² Katherine Verdery, *The political lives of dead bodies*, σελ. 28, 29

³³ Judith Butler, *Η διεκδίκηση της Αντιγόνης, Η συγγένεια μεταξύ ζωής και θανάτου*, σελ. 29

³⁴ Ο. π., σελ. 79

5. Κυρίαρχες αρχειοποιήσεις του πένθους

Η θνητότητα και ο θάνατος δεν είναι ιδιωτική υπόθεση, ούτε κάτι ουδέτερο, παρά αντανακλούν τα κοινωνικά και πολιτικά συμφραζόμενα της εποχής, τις ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας και αναδεικνύουν εν τέλει, κοινωνικές ανισότητες και πολιτικές σκοπιμότητες.³⁵ Ο Michel Foucault δείχνει ότι η εξουσία λειτουργεί διαμέσου λογοθετικών καθεστώτων, χωρικών ρυθμίσεων και κοινωνικών πρακτικών, όπως επίσης και ότι δεν νοείται καμιά μορφή εξουσίας έξω από τη χωρική κατανομή της. Ο θάνατος και η γέννηση αποκτούν νόημα μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών συμφραζομένων. Όσο κι αν φαίνονται υποκειμενικές υποθέσεις στη σφαίρα του ιδιωτικού, συνιστούν πεδία ελέγχου πολιτικής παρέμβασης και σε άμεση αλληλεξάρτηση με την πολιτική και κοινωνική κατάσταση που επικρατεί.³⁶ Η συστηματική οργάνωση των χώρων και των χρόνων της καθημερινότητας και ο έλεγχος των υποκειμένων διαμέσου αυτών, παγιώνουν νοηματικά καθεστώτα. Η εξουσία «φυσικοποιείται» μέσα από τα καθημερινά κοινωνικά δρώμενα και τη «συλλογική» και ασυνείδητη επαναληπτικότητα των χώρο-χρονικών συσχετίσεων.³⁷

Η συλλογική μνήμη βασίζεται σε μεγάλο βαθμό σε σημειολογίες που παράγονται μέσα από πολιτισμικά, ιστορικά και πολιτικά συμφραζόμενα, που πολλές φορές είναι υλικά και επιπλέον συνιστά μια διαδικασία επικοινωνίας και επιτέλεσης ανάμεσα σε πενθούντες και σε αυτούς που ορίζουν τις κεντρικές αφηγήσεις ή θέλουν να προωθήσουν και να διατηρήσουν μία συλλογική ταυτότητα. Κατά τον Edward Said, οι φυσικοί ή φανταστικοί τόποι παίζουν έναν εξαιρετικά καταστατικό ρόλο στις ανθρώπινες υποθέσεις.³⁸ Ο χώρος αποτελεί ένα πεδίο εγγραφής, αλλά και διαγραφής της μνήμης μέσα από εγχειρήματα που επιχειρούν τη νομιμοποίηση και τη διαμόρφωση επιλεκτικών ανακατασκευών μνημονικών ταυτοτήτων.³⁹ Η πρακτική επομένως, των μεγαλεπήβολων Ηρώων και οι επιμνημόσυνες δημόσιες τελετές από την πλευρά του κυρίαρχου κράτους, επιδιώκουν μία μονομερή αναπαράσταση της ιστορικής μνήμης και την προσπάθεια αρχειοποίησής της μέσα από την επαναληπτικότητα ως της μοναδικής αλήθειας. Ο Loring Danforth και η Riki Van Boeschoten λένε ότι οι πολιτικές της μνήμης και της λήθης είναι αυτές που νοηματοδοτούν τις μνήμες του παρελθόντος όταν αυτό χαρακτηρίζεται από βαθιά συλλογικά τραύματα. Έχουν ονομάσει «πολιτικές κοινότητες μνήμης» τις ομάδες που προσπαθούν να αναδημιουργήσουν ένα αμφισβητούμενο παρελθόν, ενάντια στις δημόσιες αφηγήσεις που εξυπηρετούν συγκεκριμένους ιδεολογικούς στόχους. Οι κυρίαρχες δημόσιες αφηγήσεις παρουσιάζουν στο ακροατήριό τους αποκαθαρμένες εκδόσεις του παρελθόντος, με λειασμένες ή επεξεργασμένες επιφάνειες. Η πολιτική του παρόντος, διαδραματίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτών των κύριων αφηγήσεων, σε αντίθεση με τις εμπειρίες του παρελθόντος που πραγματικά μοιράστηκαν οι άνθρωποι που αποτελούν τις κοινότητες της

³⁵ Δήμητρα Μακρυνιώτη, *Περί Θανάτου, Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, σελ. 58

³⁶ Michel Foucault στο: *Ο. π.*, σελ. 14

³⁷ Κώστας Γιαννακόπουλος και Γιάννης Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη: Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, σελ. 21

³⁸ Wertsch & Roediger στο: Piotr Szpunar, *Collective memory and the stranger: Remembering and Forgetting the 1918 Finnish Civil War*, σελ. 1203

³⁹ Πέτρος Φωκαΐδης-Αλεξάνδρα Χρονάκη, *Θέσεις της μνήμης*, σελ. 26

μνήμης.⁴⁰ Η συλλογική μνήμη είναι μια διαδικασία επικοινωνίας και επιτέλεσης ανάμεσα σε πενθούντες και σ' αυτούς που ορίζουν τις κεντρικές αφηγήσεις ή θέλουν να προωθήσουν και να διατηρήσουν μία συλλογική ταυτότητα. Όπως υποστηρίζει ο Ντυρκέμ, το ομαδικό πένθος, έχει την ανάγκη να εκφραστεί μέσω τελετουργιών, προκειμένου να συσπειρώσει τα μέλη της κοινότητας, να αποκαταστήσει την κοινωνική αλληλεγγύη και να ενδυναμώσει την πληγείσα ομάδα.⁴¹ Η ΒΠ αναφέρει ότι η ενδυνάμωση των μαχητών/ μαχητριών του ΔΣΕ, επιτυγχανόταν κυρίως μέσα από συλλογικές πρακτικές και ότι μετά από τη μάχη, θάβανε τους νεκρούς μαχητές/ιες του ΔΣΕ και στήνανε κυκλικό χορό.⁴²

5.1 Το κανονιστικό μνημείο

Οι τάφοι και τα μνημεία αποτελούν μνημονικά και ιστορικά τοπόσημα, ενώ η δημόσια τέχνη υπήρξε ανέκαθεν συνυφασμένη με την πολιτική. Τα μνημεία στήνονται για να διαπαιδαγωγήσουν και να αναπαράγουν τη μνήμη του εθνικού αφηγήματος, μέσα από τις κανονιστικές αρχειοποιήσεις της δημόσιας τέχνης (βλ. γλυπτική). Η τοπογραφία του πολεμικού ηρωισμού των στρατιωτών που πολέμησαν με τον εθνικό στρατό σηματοδοτείται μέσα από εμβληματικές ενίοτε γλυπτικές κατασκευές, έτσι τα μνημεία ως αρχαιικά ιστορικά τεκμήρια στο δομημένο περιβάλλον, υποτάσσουν τη μνήμη στους κυρίαρχους λόγους του έθνους-κράτους, κι αυτό που κάποτε υπήρξε ζωντανή μνήμη κατασκευάζεται ως τόπος μνήμης που φέρει μία ιστορική «αλήθεια».⁴³

Τα αντικείμενα έχουν υπόσταση μόνο μέσω των νοημάτων που τους αποδίδονται από τους ανθρώπους και το οπτικό μετατρέπεται σε υλικό χώρο όπου συγκροτούνται νέες αφηγήσεις, δυνατότητες και ταυτότητες. Η διαλεκτική σχέση μεταξύ ανθρώπων και πραγμάτων μέσω της αντικειμενοποίησης (objectification) κατά τον Miller αποτελεί κύρια αναλυτική κατηγορία για τη μελέτη του υλικού πολιτισμού και συνιστά τη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο τα πράγματα που κατασκευάζουν οι άνθρωποι τους διαμορφώνουν.⁴⁴ Τα μνημεία ως αντικείμενα (objects) αποτελούν αναπαραστατικά σχήματα του παρελθόντος, επενδύονται με νοήματα και σηματοδοτούν ερμηνευτικούς μηχανισμούς σε σχέση με το παρελθόν. Εγκαθιδρύονται και εγκαθιδρύουν μια επίλεκτική εικόνα που διασφαλίζει και διαιώνίζει τις κυρίαρχες κοινωνικές και εθνικές αξίες.⁴⁵ Σύμφωνα με τον Βασίλη Δαλκαβούκη τα μνημεία αποτελούν

⁴⁰ Loring M. Danforth – Riki Van Boeschoten, *Children of the Greek Civil War-Refugees and the Politics of Memory*, σελ. 247

⁴¹ Δήμητρα Μακρυνιώτη, *Περί Θανάτου, Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, σελ. 17

⁴² Βαΐτσα Πουρζιτίδου, συνέντευξη, Βερολίνο 2019

⁴³ Πέτρος Φωκαΐδης - Αλεξάνδρα Χρονάκη, *Θέσεις της μνήμης*, σελ. 23

⁴⁴ Miller στο: Κώστας Γιαννακόπουλος και Γιάννης Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη: Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, σελ. 18-19

⁴⁵ Συραγώ Τσιάρα, *Τοπία της Εθνικής Μνήμης*, σελ. 47

«κείμενα», τα οποία εκφράζουν τα συμφραζόμενα της εποχής τους. Μπορούμε να τα αποκωδικοποιήσουμε λαμβάνοντας υπόψη τους λόγους που τα παράγουν και τα κατασκευάζουν δημιουργώντας «τόπους» μνήμης. Αυτοί οι μνημειακοί τόποι συγκροτούνται μέσα από τη χρήση δίπολων (για παράδειγμα, αριστερός-δεξιός, εθνικόφρονας- εαμοβούλγαρος) που «ανασκευάζουν» αυτούς τους τόπους ανάλογα με την κυρίαρχη ερμηνεία της εκάστοτε «ανάγνωσής» τους.⁴⁶ Κάθε ιστορική περίοδος αφήνει τα υλικά κατάλοιπά της, όπως στρατόπεδα, φυλακές κ.α. Τόπους μνήμης όμως, σύμφωνα με τον Νορά, μπορούν να αποτελέσουν και οι επετειακές τελετές, αλλά και οι δημόσιες συζητήσεις γύρω από ένα συγκεκριμένο παρελθόν.⁴⁷

---

⁴⁶ Βασίλης Δαλκαβούκης, *Το μνημείο ως κείμενο. Μια μεθοδολογική προσέγγιση των μεταπολεμικών μνημείων για τη δεκαετία του 1940*, σελ. 10

⁴⁷ Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της Αθήνας*, σελ.103

Εικ. 1 Επαρχιακή οδός Καστοριάς-Φλώρινας, κόμβος Κρυσταλλοπηγής, φωτ. Α. Πιάτου

Εικ.2 Ηρώο, Βίτσι, πηγή: <http://fos->

kastoria.blogspot.com

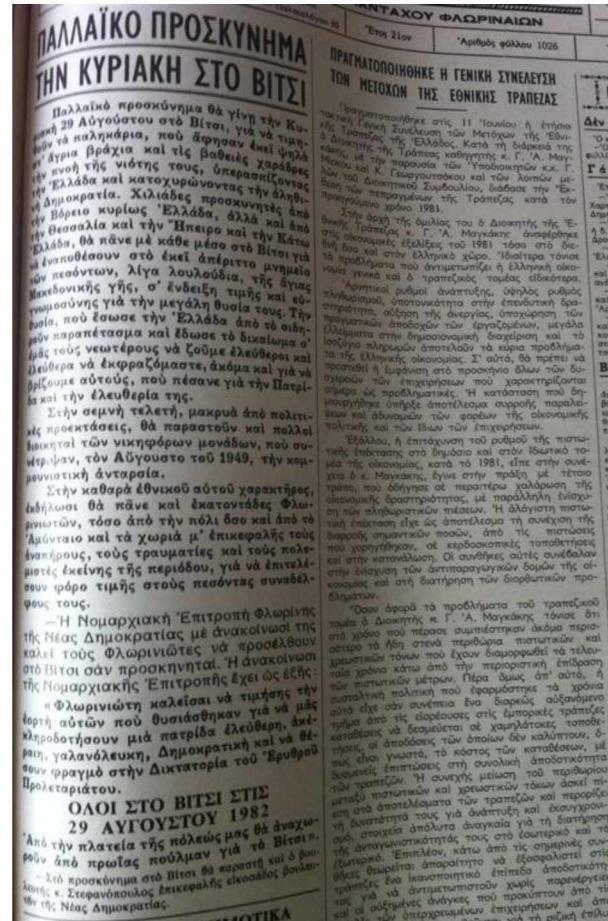
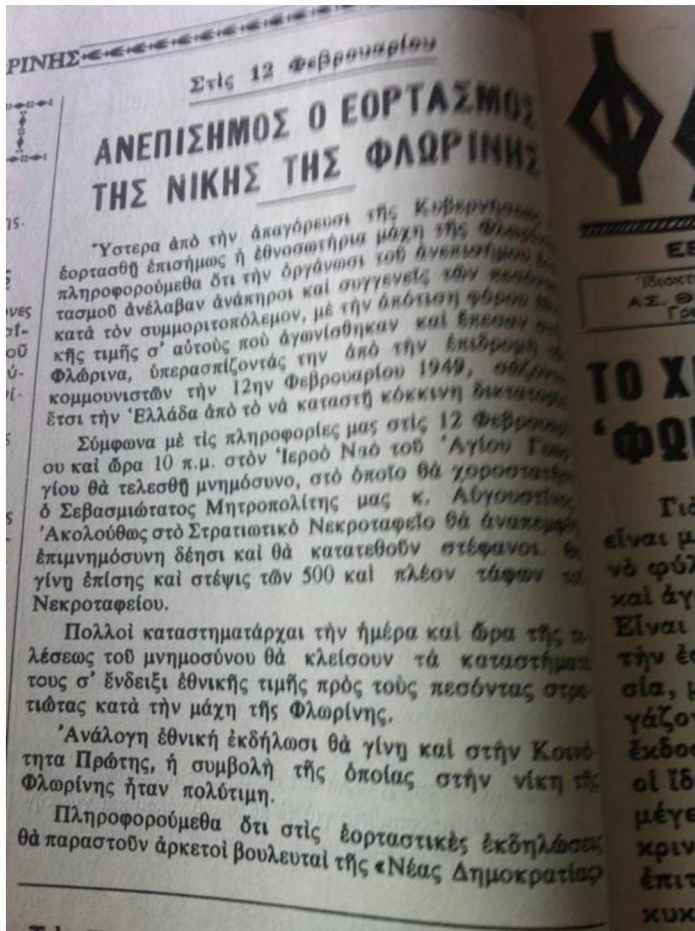
Εικ.3 Το ετήσιο μνημόσυνο στο Βίτσι, εφημ. *Φωνή της Φλωρίνης*, 1985. Φωτ. Α. Πιάτου

Τα εθνικά μνημεία πολεμικής ανδρείας για την περίοδο του εμφυλίου στην ευρύτερη περιοχή της Φλώρινας και των Πρεσπών (εικ. 1), που αποτέλεσαν και το κύριο θέατρο των μαχών του εμφυλίου, είναι ενδεικτικά αυτής της λογικής του κράτους-νικητή. Το 1958, κατασκευάζεται και τοποθετείται το ηρώο στο Βίτσι (εικ. 2). Αργότερα και κατά τη διάρκεια της χούντας των συνταγματαρχών (1967-1974), θεσπίζεται ο εορτασμός της επετείου της λήξης του εμφυλίου μετά τη νίκη του εθνικού στρατού στον Γράμμο-Βίτσι (29 Αυγούστου 1949) ανήμερα της γιορτής της πολεμικής αρετής των Ελλήνων και του έφεδρου πολεμιστή. Ήδη βέβαια στις 29 Αυγούστου κάθε χρόνου τελούνταν συστηματικά εορτασμοί, δοξολογίες και μνημόσυνα στα στρατιωτικά νεκροταφεία. Και ήδη από τις πρώτες χρονιές επιδιώκεται η κατά το δυνατόν ευρύτερη λαϊκή προσέλευση στις εκδηλώσεις αυτές και το κράτος παρουσιάζεται ως εγγυητής του πατριωτισμού.⁴⁸ Στην (εικ. 3) από την εφημερίδα *Φωνή της Φλωρίνης*, βλέπουμε άρθρο για το «ετήσιο μνημόσυνο στο Βίτσι» το 1985, με τον χαρακτηρισμό «Λαϊκό προσκύνημα». Ο τόπος παρομοιάζεται με «ιερό» που προσκύνησε το πλήθος κόσμου, κατά την εφημερίδα. Γίνεται δηλαδή επίκληση στα θρησκευτικά αντανακλαστικά του αναγνώστη μέσα από την παρομοίωση της επετείου μνήμης για τη λήξη του εμφυλίου, με προσκυνηματικό τόπο.

---

⁴⁸ Συραγώ Τσιάρα, *Τοπία της Εθνικής Μνήμης*, σελ. 141, 142

Εικ.4,5 Εφ.Φωνή της Φλωρίνης1981-82φωτ.Α. Πιάτου

Στην (εικ. 4) βλέπουμε μία παλιότερη δημοσίευση του 1981, όταν μετά την «εθνική συμφιλίωση» και με σοσιαλιστική κυβέρνηση, ο εορτασμός δεν γινόταν. Παρόλα αυτά, τα καλέσματα εκ μέρους των δεξιών εφημερίδων εξακολουθούσαν να είναι ενεργά (εικ. 5) με παρουσία δεκάδων βουλευτών της Νέας Δημοκρατίας. Ο εορτασμός αυτός υφίσταται ακόμη και σήμερα, με τον βουλευτή Αθηνών της Νέας Δημοκρατίας (ΝΔ), του κυβερνώντος κόμματος δηλαδή,

να καταθέτει στεφάνι στις 29 Αυγούστου του 2021, στη μνήμη του παππού του όπως είπε.⁴⁹ Νωρίτερα στον λόγο που εκφώνησε στον χαιρετισμό του στους παριστάμενους, ανέφερε τα εξής: «Σαν σήμερα το 1949, η κυβέρνηση συνεργασίας Φιλελευθέρων και Λαϊκού Κόμματος, με πρωθυπουργό τον βενιζελικό Αλέξανδρο Διομήδη σταμάτησε εδώ τους σχεδιασμούς όσων επιθυμούσαν τον διαμελισμό της πατρίδας και την κατάλυση της Δημοκρατίας». Ο ίδιος πάντως, απαντώντας στις επικρίσεις που δέχτηκε στη Βουλή, αποκάλυψε ότι στην εκδήλωση «μίσους» δεν ήταν ο μόνος από τη ΝΔ. Όπως είπε, παραβρέθηκαν τόσο ο βουλευτής Καστοριάς Ζήσης Τζηκαλάγιας, όσο και η διευθύντρια του γραφείου του πρωθυπουργού στη Θεσσαλονίκη, Μαρία Αντωνίου.⁵⁰ Στον λόγο του διακρίνουμε την αναφορά σε «διαμελιστές» της πατρίδας και σε «κατάλυση της Δημοκρατίας» που απευθύνεται στην ενώ η κυβέρνηση συνεργασίας Φιλελευθέρων και Λαϊκού Κόμματος παρουσιάζεται σαν θεματοφύλακας της εθνικής εδαφικής ακεραιότητας και της Δημοκρατίας και αυτό «νομιμοποιεί» αυτή την τελετή και την κατάθεση στεφάνων.⁵¹ Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου και στην ίδια λογική, από την πλευρά των νικητών, πολύ συχνά οργανώνονταν «εθνικές συγκεντρώσεις», με στόχο τη συσπείρωση των εθνικόφρονων δυνάμεων, όπως αναφέρει ο Βόγλης. Την 1η Αυγούστου 1948, σε μια τέτοιου είδους συγκέντρωση στην πλατεία της Καλαμαριάς, ο κεντρικός ομιλητής που ήταν ο γυμνασιάρχης, εκφώνησε μεταξύ άλλων: «όστις αφού έδωσε μιαν εικόνα της από αιώνων επιβουλής του σλαβισμού κατά της φυλής μας, εκάλεσεν τον λαόν ενώπιον του σημερινού κρίσιμου αγώνος, να αφήσει τας τυχόν αμφιταλαντεύσεις και να ορθώσει τα στήθη του ενώπιον του εχθρού».⁵² Ο εχθρός ήταν οι υποστηρικτές και οι μαχητές του ΔΣΕ, οι οποίοι «επιχειρούν» να εκσλαβίσουν τη χώρα.

Ο Dominick La Capra μιλάει για τους καταστατικούς Άλλους (concrete others), οι οποίοι είναι απαραίτητοι στη βάση της συζήτησης πολιτικών και πρακτικών κρίσεων. Επίσης, η διαμόρφωση ταυτότητας που χρησιμοποιεί υποτιμητικά και ιδεολογικά τραυματικές σειρές γεγονότων ή ως συμβολικό

⁴⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=Vp1xk8DOLY4> (ανάκτηση 19/5/22)

⁵⁰ <https://www.thetoc.gr/koinwnia/article/i-fotografia-pou-exorgise-o-mpogdanos-katathetei-stefani-sto-bitsi-me-basilofrones-xrusi-augi-kranidioti-kai-tzimero/>(ανάκτηση 19/5/22)

⁵¹ Στεφάνι κατέθεσαν επίσης εκπρόσωποι των: Πρόεδρος Ε.Λ.Α.Σ (Ελληνική Αστυνομία), Βουλευτής της ΕΛ.ΛΥ (Ελληνική Λύση), Πρόεδρος κόμματος ΔΗ.ΕΑ (Δημιουργία Ξανά), Πρόεδρος κόμματος ΝΕ.ΔΕ. (Νέα Δεξιά), δύο πρώην Ευρωβουλευτές, ο πρόεδρος της κοινότητας Φλώρινας, η Ένωση αποστράτων αξιωματικών αεροπορίας, οι Βασιλόφρονες Νομού Καστοριάς, η Βασιλική Ένωση Ελλάδος, αντιστράτηγος εν αποστρατεία, η ανώτατη πανελλήνια ομοσπονδία εφέδρων αξιωματικών, εκπρόσωπος του Κασιδιάρη (πρώην μέλους της φασιστικής και καταδικασμένης οργάνωσης και κόμματος Χρυσή Αυγή), Εθνική Αντίσταση Νομού Κιλκίς, ΠΑΟ Κεντρικής Μακεδονίας, Σύλλογος Εφέδρων αξιωματικών Νομού Φλώρινας, Σύνδεσμος Εφέδρων αξιωματικών Νομού Αχαΐας, Πατριωτικός Ελληνικός Σύνδεσμος Μονάχου Βαυαρίας, Βόρεια Λέγκα, Πανελλήνια Ένωση αποστράτων αξιωματικών των Σωμάτων Ασφαλείας, Λαϊκός Σύνδεσμος Χρυσή Αυγή, Πατριωτικός Ελληνικός Σύνδεσμος Λαρίσης, Σύνδεσμος τραυματιών και εφέδρων πολεμιστών Θεσσαλονίκης, Μακεδονική Σάρισα κ.α.

⁵² Βόγλης Πολυμέρης, *Η Αδύνατη Επανάσταση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014, σελ. 197-198

κεφάλαιο για υποκείμενα αποκλεισμού σε μια συλλογικότητα, διευκολύνει την οικειοποίηση συγκεκριμένων τραυμάτων από εκείνους που δεν τα βίωσαν.⁵³ Οι καταστατικοί άλλοι, στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι ο ΔΣΕ και κατ' επέκταση οι αριστεροί, η οποίοι, παρά την επίσημη αποκατάσταση χαρακτηρίζονται στον συγκεκριμένο λόγο ως «διαμελιστές» και «καταλύτες της Δημοκρατίας», 70 χρόνια μετά και σε πλήρη αναπαραγωγή του παλιότερου δίπολου «εθνικόφρονας- εαμοβούλγαρος». Οι ιδεολογικοί στόχοι που εξυπηρετούν τα μνημεία και οι επετειακοί λόγοι, μέσα και από την ιδιοποίηση του δημόσιου χώρου, συχνά εγείρουν ερωτηματικά και αντιπαραθέσεις ως προς το δικαίωμα κοινωνικών συλλογικοτήτων να εκφράσουν τα δικά τους συλλογικά βιώματα.⁵⁴ Το 2019, σύσσωμος ο φιλοκυβερνητικός Τύπος, τα κανάλια αλλά και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ασχολήθηκαν με το τετραήμερο κάμπινγκ της Νεολαίας ΣΥΡΙΖΑ στον Γράμμο. Γνωστοί αρθρογράφοι που στηρίζουν την κυβέρνηση αφιέρωσαν, άλλος λιγότερο, άλλος περισσότερο, πύρινα άρθρα για τη νεολαία, κατηγορώντας τη για καλλιέργεια διχαστικού κλίματος μέσα από επιλογή τους να κατασκηνώσουν στον κατ' εξοχήν τόπο του εμφυλίου.⁵⁵

5.2 Πολιτικές της αορατότητας

Και ενώ βλέπουμε μεγαλοπρεπή μνημεία για τους νικητές, θα εμβαθύνουμε στην έννοια της *απ-αλλοτρίωσης* της ανθρώπινης ζωής. Η Αθηνά Αθανασίου λέει ότι τα άτομα γίνονται αναλώσιμα και διαθέσιμα από δυνάμεις εκμετάλλευσης, φτώχειας, ρατσισμού και милитарισμού. Και με τον όρο «απ-αλλοτρίωση» αναφέρεται σε κοινωνικές διαδικασίες και ιδεολογίες με τις οποίες ορισμένα υποκείμενα περιέρχονται σε κατάσταση αποστέρησης και αποβολής από κανονιστικές και κανονικοποιητικές εξουσίες που ορίζουν το πολιτισμικά διανοητό και ρυθμίζουν την κατανομή της τρωτότητας. Όσο τα σώματα θεωρούνται αναλώσιμα, όσο πετιούνται και παραμένουν αμέτρητα, η έννοια της αναλωσιμότητας θα συνδέεται με τις έννοιες και τις πρακτικές της απανθρωποίησης και της νεκροπολιτικής.⁵⁶ Η μετεμφυλιακή περίοδος υπήρξε ιδιαίτερα σκληρή. Η έκφραση οποιασδήποτε συμπάθειας για τους ηττημένους ήταν απαγορευμένη, ο φόβος της φτωχοποίησης μεγάλος και η πρακτική της συλλογικής ευθύνης των συγγενών μέχρι και 3^{ου} βαθμού, ευρύτατα διαδεδομένη. Τα άτομα που έχασαν τους δικούς τους βρέθηκαν στη δεινή θέση να αποστερηθούν και του δικαιώματος στο να πενήθουν. Ο αποκλεισμός και η στέρηση του δικαιώματος στο πένθος, αποτέλεσε ένα επί πλέον πεδίο παρέμβασης της κυρίαρχης κρατικής εξουσίας των «νικητών» επί των «ηττημένων».

⁵³ Dominick La Capra, *Writing History, Writing Trauma*, σελ.710,712

⁵⁴ Συραγώ Τσιάρα, *Τοπία της Εθνικής Μνήμης*, σελ. 48

⁵⁵ https://www.efsyn.gr/politiki/antipoliteysi/254298_theloyn-na-kratisoyn-tin-istoria-krymmeni-kato-apo-hali (ανάκτηση 28.4.2022)

⁵⁶ Τζούντιθ Μπάτλερ και Αθηνά Αθανασίου, *Απ-αλλοτρίωση, η επιτελεστικότητα στο πολιτικό*, σελ. 210-211

Ομαδικοί τάφοι που δεν αποκαλύπτονταν ή δεν επιτρεπόταν να έχουν κανενός είδους σήμανση ή επισκεψιμότητα και επιτελέσεις μνημόσυνων. Οι δικοί τους νεκροί δεν θεωρούνταν από το κράτος «αξιοθρήνητοι» ή άξιοι μνημείων. Όπως σημειώνει η Ulla-Maija Peltonen, αναφερόμενη στον Φινλανδικό Εμφύλιο, η εκκλησία αντιμετώπιζε διαφορετικά τους νεκρούς νικητές (Λευκοί) σε σχέση με τους ηττημένους (Κόκκινοι) και αυτό ήταν ιδιαίτερα εμφανές στις περίτεχνες κηδείες που γίνονταν στους «ήρωες πολέμου» της λευκής πλευράς. Αντίθετα, πολλοί κληρικοί αρνούσαν να τελέσουν λειτουργίες για τους πεσόντες Κόκκινους, με τους συγγενείς τους να στερούνται την άδεια να θρηνήσουν και να τιμήσουν τη μνήμη των νεκρών τους, ενώ εξακολουθούσαν να είναι επίσημα μέλη της Εκκλησίας.⁵⁷

Τα εξαφανισμένα πτώματα και οι ζωντανοί που έμειναν πίσω «γυμνές ζωές» κατά τη χρήση του όρου από τον Agamben και ο σιωπηλός και αθρήνητος θάνατος κατά τη Νάντια Σερεμετάκη υποδηλώνουν τη γυμνότητα της ζωής και την εγκατάλειψη.⁵⁸ Όπως έχει πει ο Robben, η πρακτική των εξαφανίσεων και των ομαδικών τάφων που έλαβε χώρα μετέπειτα κατά τη δικτατορία στην Αργεντινή, ακυρώνει την ταυτότητα ή την υποκειμενικότητα του πτώματος, ανάγοντάς το σε ένα νούμερο στατιστικής καταμέτρησης. Το σώμα του Άλλου, ακόμη και μετά τον βιολογικό θάνατο, εννοιολογείται από την εκάστοτε κυρίαρχη δύναμη ως απειλητικό. Επιπλέον, η απουσία του πτώματος διαιωνίζει την ψευδαίσθηση ότι ο εξαφανισμένος/η παραμένει στη ζωή και τροφοδοτεί την επιθυμία αναζήτησης.⁵⁹

Η συλλογική μνήμη βασίζεται σε μεγάλο βαθμό σε σημειολογίες που παράγονται μέσα από πολιτισμικά, ιστορικά και πολιτικά συμφραζόμενα, που πολλές φορές είναι υλικά.⁶⁰ Η ορατότητα είναι σημαντική για τη μνήμη – μνημόνευση. Πολλά μνημεία τοποθετούνται μακριά από τον τόπο του συμβάντος, ή δεν έχουν επαρκή σήμανση και αυτό είχε τη σημασία του, δηλαδή το να διατηρηθεί κατατόν τον τρόπο η κοινωνική σιωπή γύρω από το τι συνέβη στον Εμφύλιο και άρα να ξεχαστεί.⁶¹ Αν δούμε το παράδειγμα του ομαδικού τάφου που υπάρχει στις παρυφές της πόλης της Φλώρινας, θα καταλάβουμε τις πολιτικές μνήμης που εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα έως και πολύ μετά την Μεταπολίτευση. Τη νύχτα της 11^{ης} προς τη 12^η Φεβρουαρίου του 1949, στην καθοριστική για την έκβαση του Ελληνικού εμφυλίου, μάχη της Φλώρινας και μετά την επιθετική επιχείρηση του Δ.Σ.Ε. για την κατάληψη της πόλης της Φλώρινας, ο ΔΣΕ ηττήθηκε και συμπτύχθηκε στο χώρο κυριαρχίας του στο Βίτσι αφήνοντας πίσω του 700 περίπου νεκρούς και τραυματίες μαχητές και μαχήτριες (εικ. 6). Οι νεκροί από την πλευρά του Κυβερνητικού Στρατού ήταν κατά πολύ λιγότεροι, 40 περίπου νεκροί και 35 αγνοούμενοι. Τις επόμενες μέρες οι νεκροί

⁵⁷ Ulla-Maija Peltonen, *Hidden Memories of the Finnish Civil War-Civil War Victims and the Ways of Mourning in Finland in 1918*, σελ. 180

⁵⁸ Nadia Seremetakis, *The last Word* στο: Αθηνά Αθανασίου, *Ζωή στο όριο*, σελ. 232

⁵⁹ Antonius C. G. M. Robben, *State-terror in the netherworld: Disappearance and reburial in Argentina* στο: Μακρυνιώτη Δήμητρα, *Περί Θανάτου, Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, σελ. 48-49

⁶⁰ Wertsch και Roediger στο: Piotr Szpunar, *Collective memory and the stranger: Remembering and Forgetting the 1918 Finnish Civil War*, σελ. 1203

⁶¹ Piotr Szpunar, *Collective memory and the stranger: Remembering and Forgetting the 1918 Finnish Civil War*, σελ. 1212

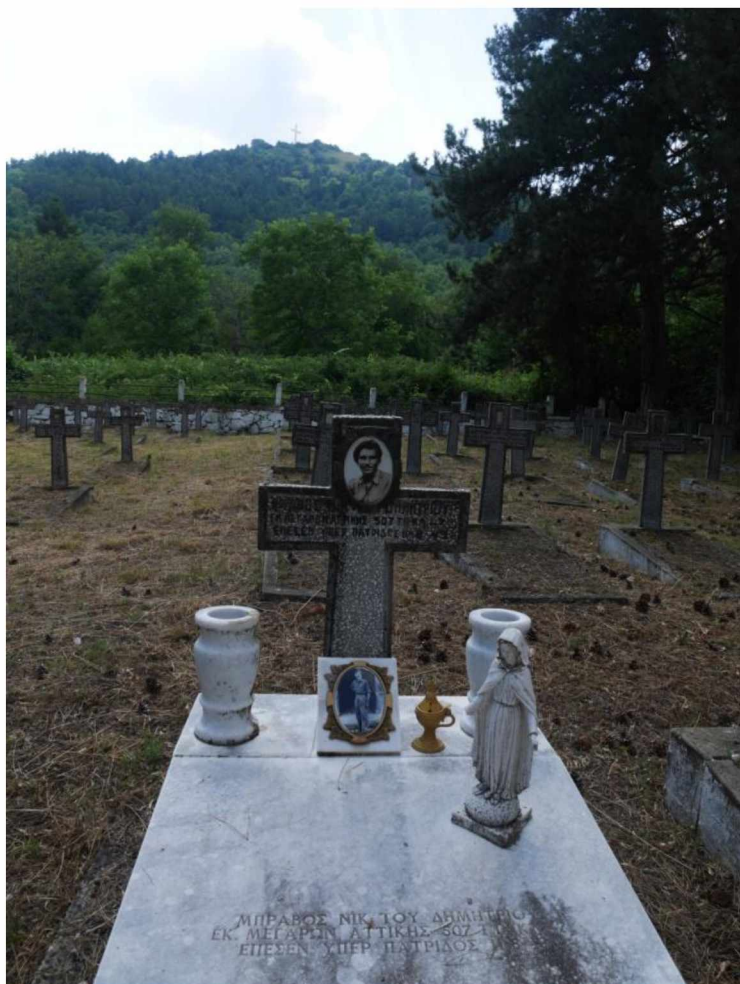
αντάρτες πετάχτηκαν ως σωρός σε μια μεγάλη τάφο που άνοιξαν οι νικητές σε ιδιόκτητο χωράφι στη νοτιοανατολική περιοχή εισόδου της πόλης, περιοχή «Άγιος Γεώργιος». Όπως αναφέρει ο Νίκος Κέντρος, τους νεκρούς μαχητές και μαχήτριες μετέφεραν οι λεγόμενοι «ανταρτόπληκτοι» που βρισκόντουσαν κατά χιλιάδες στην πόλη, λόγω της εκκένωσης των χωριών τους από τον εθνικό στρατό με τη δικαιολογία της συνεργασίας και εφοδιασμού του ΔΣΕ. «Τους φόρτωναν κατά δεκάδες, όπως τους είχαν διατάξει, και τους έριχναν σε ομαδικούς τάφους, χαντάκια, σε έναν αγρό τρεισήμισι στρεμμάτων του Γιώργου Λοντράκη, στο δρόμο προς Σκοπιά, πέρα από την εκκλησία του Άη-Γιώργη».⁶² Οι νεκροί στρατιώτες του Κυβερνητικού Στρατού τάφηκαν σε χώρο στη νότια πλευρά της πόλης, σε μικρή απόσταση από τον ομαδικό τάφο των νεκρών του Δ.Σ.Ε. Ο χώρος αυτός αργότερα διαμορφώθηκε σε στρατιωτικό νεκροταφείο, με φροντισμένους τάφους που έχουν το ονοματεπώνυμο, ακόμη και φωτογραφία του στρατιώτη που είναι θαμμένος εκεί (εικ.7, 8). Ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα στην Ευρώπη, τα στρατιωτικά νεκροταφεία χρησιμοποιήθηκαν για να ενδυναμώσουν το εθνικό συναίσθημα και τον πατριωτισμό και να διαπαιδαγωγήσουν ηθικά τους πολίτες μέσα από την ταύτιση της γης του τόπου ταφής με την έννοια της πατρίδας και κατ' επέκταση του έθνους.⁶³

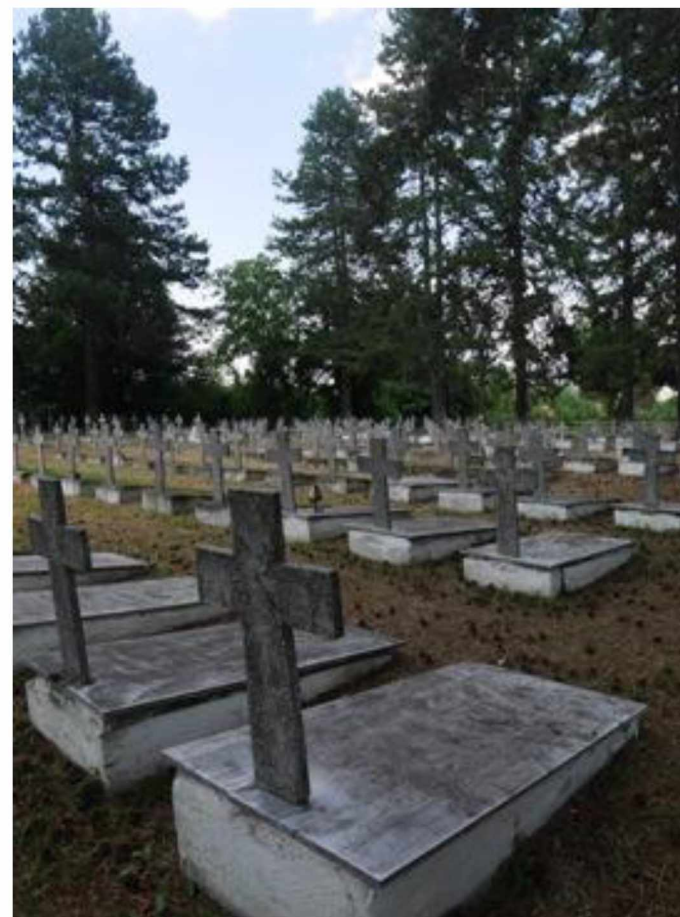
Εικ.6 Γυναίκες ψάχνουν τους δικούς τους ανάμεσα στα πτώματα, Φλώρινα 13.2.1949 πηγή: ethniki-antistasi-dse.gr

⁶² Νίκος Κέντρος, *Ο Εμφύλιος στη Φλώρινα*, σελ. 283

⁶³ Συραγώ Τσιάρα, *Τοπία της Εθνικής Μνήμης*, σελ. 143

Εικ.7 Λεπτομέρεια από τάφο στο στρατιωτικό νεκροταφείο Φλώρινας, φωτ. Α.Πιάτου

Εικ.8 Στρατιωτικό νεκροταφείο Φλώρινας, φωτ. Α. Πιάτου

Κάποιοι συγγενείς αγνοούμενων ανταρτών, μετέβαιναν κατά καιρούς στη Φλώρινα και άναβαν κρυφά ένα κερί στο χωράφι, με την ελπίδα ότι στον ομαδικό τάφο ήταν ο δικός τους άνθρωπος. Κάθε σκέψη βεβαίως για εκταφή και αναγνώριση των νεκρών ήταν ουτοπική. Κατά καιρούς το Κομμουνιστικό κόμμα (ΚΚΕ) οργάνωνε εκδηλώσεις στον χώρο και είχε μάλιστα τοποθετήσει επιτύμβιες στήλες τις οποίες όμως είχαν επανειλημμένα βανδαλίσει και καταστρέψει άγνωστοι. Όπως για παράδειγμα στις 14/3/2006 που πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση και πορεία του ΚΚΕ μαζί με το τοπικό Παράρτημα της ΠΕΑΕΑ και ανέγερση μνημείου από μέλη του ΚΚΕ και της ΚΝΕ. Το μνημείο κατόπιν καταστράφηκε από «αγνώστους». Στην περίπτωση της κυρίαρχης εξαίρεσης, το ζητούμενο είναι ο καθορισμός του χώρου εντός του οποίου μπορεί να έχει ισχύ η δικανικό-πολιτική τάξη. Υπό αυτή την έννοια η εξαίρεση είναι η θεμελιώδης εν-τοπιολογία/τοπο-θετηση, η οποία χαράσσει ένα κατώφλι μεταξύ εκείνου που βρίσκεται εντός και εκείνου που βρίσκεται εκτός της κανονικής κατάστασης.⁶⁴ Κατά τη διάρκεια του επιστημονικού συνεδρίου με θέμα: «*Εμφύλιος στην Πρέσπα: αποτυπώματα στον χώρο και τον χρόνο*» το Νοέμβρη του 2008, δημιουργήθηκε μια ομάδα πρωτοβουλίας ερευνητών σε συνεργασία με το Δήμο Πρεσπών με στόχο την αναγνώριση του μαζικού τάφου των μαχητών/τριών του που έπεσαν στη μάχη της Φλώρινας, ως μνημείο της νεότερης ιστορίας, αλλά και για να αναγνωριστούν ως μνημεία της νεότερης ιστορίας στην Πρέσπα η «σπηλιά του Ζαχαριάδη» και η σπηλιά όπου ήταν το νοσοκομείο του ΔΣΕ.⁶⁵ Ο δήμαρχος της Φλώρινας από το (2002-2010), Στέφανος Παπαναστασίου υποστήριξε ότι ο χρόνος έχει ωριμάσει για να διευθετηθεί η εκκρεμότητα και πρότεινε την τροποποίηση της πολεοδομικής μελέτης, ώστε το χωράφι θα μετατραπεί σε χώρο πρασίνου και με αυτόν τον τρόπο να ανοίξει ο δρόμος για την ανέγερση μνημείου.⁶⁶

Η Τσιάρα λέει σχετικά με τον ρόλο των επετειακών τελετών στη δημόσια μνήμη, ότι η δημόσια μνήμη που συγκροτείται από τις αντιλήψεις και πεποιθήσεις του παρελθόντος, προκύπτει ως προϊόν συμβιβασμού μεταξύ της επίσημης θεσμικής και της ανεπίσημης μνήμης. Ο ισχυρότερος συσχετισμός δυνάμεων μεταξύ των κρατικών αξιωματούχων προωθεί και επιβάλλει την δική του «αλήθεια» και χωρίς καμία ενθάρρυνση αμφιβολιών. Έτσι, η σήμανση και χρήση μνημονικών τόπων και η διενέργεια μνημονικών επιτελέσεων, από το κυρίαρχο κράτος με τη μορφή μνημοσύνων, αποκαλυπτηρίων μνημείων, επετείων κλπ, μέσα από τη χρήση συμβολικών εννοιών όπως το έθνος και ο πατριωτισμός, διαμεσολαβείται από σκοπιμότητα, προκειμένου να προωθήσει το επίσημο αφήγημα, σε βάρος εναλλακτικών άλλων.⁶⁷ Τελικά μόλις το 2016, το ΚΚΕ κατασκευάζει ένα μνημείο με τα ονόματα των νεκρών μαχητών και μαχητριών

⁶⁴ Giorgio Agamben, *Homo Sacer, Κυρίαρχη εξουσία και Γυμνή Ζωή*, σελ. 42

⁶⁵ http://anasintaxi.blogspot.com/2009/01/blog-post_27.html (ανάκτηση 23.4.2022)

⁶⁶ <https://www.kathimerini.gr/opinion/713859/enas-omadikos-tafos-ermitika-kleistos/> (ανάκτηση 2.4.2022)

⁶⁷ Συραγώ Τσιάρα, *Τοπία της Εθνικής Μνήμης*, σελ. 25, 26

του ΔΣΕ (εικ.9,10) στο συγκεκριμένο οικόπεδο, το οποίο είχε αγοράσει το 2009, ώστε να τοποθετηθεί εκεί το μνημείο, η ανέγερση του οποίου ξεκίνησε το Νοέμβριο του 2012.

Εικ.9 Η κατασκευή του μνημείου

Εικ.10 Μνημείο μαχητών του ΔΣΕ, Φλώρινα, 2021 και μία από τις πλάκες με τα ονόματα των νεκρών, φωτ. Α. Πιάτου

Η Κεντρική επιτροπή του ΚΚΕ οργάνωσε μια εκδήλωση στην πόλη της Φλώρινας την Κυριακή 16 Φεβρουαρίου 2016, όπου και έγιναν τα αποκαλυπτήρια από τον Γενικό Γραμματέα του κόμματος. Το μνημείο είναι έργο του καταξιωμένου γλύπτη και πολιτικού πρόσφυγα, Μέμου Μακρή, ενώ τα δικαιώματα παραχώρησε η κόρη του Κλειώ. Πρόκειται για μια γλυπτική σύνθεση 11 ανθρώπινων μορφών, που σηκώνουν τα χέρια σε έκταση, προς τον ουρανό. Οι

μορφές είναι κατασκευασμένες από ορείχαλκο και οι πλάκες με τα ονόματα των μαχητών/τριών είναι από μάρμαρο, υλικά τα οποία είναι ακριβά αλλά και ανθεκτικά στο χρόνο. Παρατηρούμε ότι οι μορφές είναι μόνο ανδρικές, παρότι στον ομαδικό τάφο βρίσκονται θαμμένες και πολλές γυναίκες μαχητρίες του ΔΣΕ. Πρόκειται για παράλειψη, λόγω του ότι αφορά παλιότερη κατασκευή του γλυπτή που δεν είναι πλέον στη ζωή ή μήπως φανερώνει μία εμμονή στην στερεοτυπική ιδέα ότι η ανδρεία είναι χαρακτηριστικό του αρσενικού γένους; Βλέπουμε εδώ, ότι το ΚΚΕ ως ιδεολογικός «θεματοφύλακας» του ελληνικού εμφυλίου, θεωρώντας δική του ευθύνη την ανάδειξη και διαφύλαξη της μνήμης των «ηρωικών και τιμημένων νεκρών της Φλώρινας», ανάγει συμβολικά τον θάνατό τους στην ίδια κατηγορία με τους νεκρούς του ναζισμού και των στρατοπέδων συγκέντρωσης, με την επιλογή του να τοποθετήσει στο μνημείο το γλυπτό του Μέμου Μακρή που προοριζόταν αρχικά για το Μαουτχάουζεν.⁶⁸ Μεταπολεμικά, η ιστορική μνήμη της αριστεράς διαμορφώθηκε στη βάση της ανάδειξης της αντίστασης ενάντια στη Γερμανική κατοχή και στη «λευκή τρομοκρατία» της Δεξιάς, σε βάρος του ένοπλου αγώνα στη διάρκεια του εμφυλίου, ο οποίος αποσιωπήθηκε, μιας και ανακαλούσε μνήμες πολιτικής ανομίας, και στην εκ των υστέρων αξιολόγησή του ως «λάθος» από την πλευρά της ηγεσίας του ΚΚΕ.⁶⁹ Η διαιρεμένη μνήμη για τη δεκαετία του 1940, προέκυψε ως αποτέλεσμα του εμφυλίου και λειτούργησε ως «φίλτρο» για τη διαμόρφωση των διαφορετικών συλλογικών ταυτοτήτων μεταξύ των δύο αντιπάλων. Και οι δύο πλευρές μέχρι και τη δεκαετία του 1980 επέλεξαν τη λήθη, τη σιωπή ή την αυτολογοκρισία. Μετά το 1989, ο εμφύλιος έπαψε να αποτελεί διαιρετική τομή στην ελληνική κοινωνία και έτσι κατέστη δυνατή η επεξεργασία του τραύματος, μέσα κυρίως από την αθρόα έκδοση βιβλίων και προσωπικών βιωμάτων μέχρι και σήμερα. Η σχέση μεταξύ παρελθόντος και παρόντος μπορεί να ερευνηθεί μέσα από τη μελέτη της ιστορικής μνήμης και των κοινωνικών αλλαγών που αυτή αποτυπώνει.⁷⁰ Το ΚΚΕ σπεύδει πλέον να αποκαταστήσει την περιθωριοποιημένη μνήμη για πεδία μαχών, ομαδικούς τάφους, στρατόπεδα εγκλεισμού και τόπους εξορίας (βλ. ενδεικτικά: Μακρόνησος, Γυάρος, Τρίκερι) εγκαθιστώντας εμβληματικά μνημεία στους τόπους αυτούς.⁷¹

⁶⁸ Το στρατόπεδο συγκέντρωσης Μαουτχάουζεν - Γκούζεν (γερμ. Konzentrationlager (KZ) Mauthausen - Gusen) ήταν Ναζιστικό στρατόπεδο συγκέντρωσης και εξόντωσης που κατασκευάστηκε στην Αυστρία, κυρίως για την κράτηση και την καταναγκαστική εργασία κοινωνικών ομάδων που αντιτίθεντο στο Ναζιστικό καθεστώς, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι σε αυτό δεν γίνονταν ατομικές και ομαδικές εκτελέσεις κρατουμένων. Από την ίδρυση μέχρι την απελευθέρωσή του υπολογίζεται ότι σε αυτό βρήκαν τον θάνατο περίπου 100.000 άτομα.

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A3%CF%84%CF%81%CE%B1%CF%84%CF%8C%CF%80%CE%B5%CE%B4%CE%BF_%CF%83%CF%85%CE%B3%CE%BA%CE%AD%CE%BD%CF%84%CF%81%CF%89%CF%83%CE%B7%CF%82_%CE%9C%CE%B1%CE%BF%CF%85%CF%84%CF%87%CE%AC%CE%BF%CF%85%CE%B6%CE%B5%CE%BD-%CE%93%CE%BA%CE%BF%CF%8D%CE%B6%CE%B5%CE%BD

⁶⁹ Πολυμέρης Βόγλης, *Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα*, σελ. 453

⁷⁰ Ο. π., σελ. 456

⁷¹ Το Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων (ΚΣΝΜ) ενέκρινε τον Σεπτέμβριο του 2019 την πρόταση του ΚΚΕ για την τοποθέτηση μνημείων του Κόμματος στους ιστορικούς τόπους της Γυάρου και της Μακρόνησου, που έχουν επιλεγεί μετά από πανελλήνιο καλλιτεχνικό διαγωνισμό, που είχε προκηρύξει η κεντρική επιτροπή του ΚΚΕ. https://www.real.gr/koinonia/arthro/thetiki_apofasi_tou_ksnm_gia_tin_topothetisi_mnimeion_tou_kke_stin_gyaro_kai_tin_makroniso-570257/(ανάκτηση 3.6.2022)

Βλέπουμε στην περίπτωση αυτού του μνημείου-ομαδικού τάφου, να αποδομείται η ανώνυμη στατιστική και οι νεκροί μαχητές/ιες να συμπεριλαμβάνονται και πάλι στον κανόνα της «υψηλής ανθρωπότητας» και να επανενδύονται την ανθρώπινη ιδιότητα που είχαν στερηθεί για σχεδόν 70 χρόνια.⁷² Η αποκατάσταση των ηττημένων της ιστορίας κατά τον Βάλτερ Μπένγιαμιν, μπορεί να επιτευχθεί μέσω του ανασχηματισμού του παρελθόντος προς την κατεύθυνση της αποκατάστασης των θυμάτων. Κι αυτό μέσα από τα ίχνη που δεν θα αφήσουμε να σβηστούν.⁷³

Ένα άλλο παράδειγμα αποκατάστασης της αποσιωπημένης μνήμης, σχετικά νωρίς και έξω από τη θεσμική-ιδεολογική ηγεμονία του ΚΚΕ, αποτελεί το μνημείο πεσόντων στα Άλωνα. Το 1976, ο Θωμάς Κωνσταντίνου, δήμαρχος τότε του χωριού Άλωνα, που βρίσκεται σε απόσταση 10 χλμ. έξω από την Φλώρινα, αποφασίζει να προσθέσει στην μαρμάρινη πλάκα με τους «πεσόντες υπέρ πατρίδος» του χωριού, τα ονόματα νεκρών μαχητών του ΔΣΕ (εικ.11). Την ημέρα των αποκαλυπτηρίων και μετέπειτα υπήρξαν έντονες αντιδράσεις και παρενοχλήσεις εναντίον του από εφημερίδες της Δεξιάς, ως και δύο επερωτήσεις στη Βουλή από βουλευτές της Νέας Δημοκρατίας, γιατί παραμένει η πλάκα δίπλα στο Ηρώο του χωριού(εικ.).⁷⁴ Η αποδοχή και μόνο του όρου «εμφύλιος» ήταν απαγορευτική για την κυρίαρχη αρχειοποίηση της μνήμης στην μετεμφυλιακή περίοδο, καθώς έτσι μπορούσε να λειτουργήσει νομιμοποιητικά υπέρ του αντιπάλου. Επομένως η μνημειακή απεικόνιση του αντιπάλου που αποτέλεσε «εθνικό κίνδυνο», ήταν εξαιρετικά δύσκολη.⁷⁵ Επιπλέον, τα Άλωνα αποτελούσαν Σλαβομακεδονική κοινότητα και αυτό καθιστούσε ακόμα δυσκολότερη την δίκαιη απαίτηση των κατοίκων για το μνημείο που θα συμπεριλάμβανε τους δικούς τους νεκρούς. Οι Σλαβομακεδονική μειονότητα της Φλώρινας κατηγορήθηκε για προδοσία λόγω της συμμετοχής της στην ΣΝΟΦ (βλ. παράρτημα). Οι συλλογικές επιτελέσεις ενθύμησης του παρελθόντος, αποτελούν στην ουσία σύγχρονα διακυβεύματα. Κατά την Έλενα Τζελέπη, το παράδειγμα της Αντιγόνης δίνει υπόσταση στις αποκλεισμένες/ους από τον δημόσιο λόγο, ώστε να αρθρώσουν τη φωνή τους ενάντια στο σύστημα που τους περιθωριοποιεί.⁷⁶

⁷² Αθηνά Αθανασίου, *Ζωή στο Όριο*, σελ. 227

⁷³ Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της Λήθης*, σελ. 463

⁷⁴ Θωμάς Κωνσταντίνου, *Μνήμες...*, Άλωνα, σελ. 58

⁷⁵ Συραγώ Τσιάρα, *Τοπία της Εθνικής Μνήμης*, σελ. 141

⁷⁶ Judith Butler, *Η διεκδίκηση της Αντιγόνης: Η συγγένεια μεταξύ ζωής και θανάτου*, σελ. xxi

Το «άτυπο» νεκροταφείο που είχε δημιουργηθεί πίσω από την φυλακή του Γεντί Κουλέ στο Επταπύργιο Θεσσαλονίκης, εκεί όπου γινόντουσαν οι εκτελέσεις αριστερών φυλακισμένων, «πρόδιδε» την ανάγκη των συγγενών να αποτίνουν το πένθος στον τόπο που είναι θαμμένος ο δικός τους άνθρωπος.⁷⁷ Ο ΔΑ στη συνέντευξη που έδωσε μίλησε για το τραύμα που βίωνε μη γνωρίζοντας που σκοτώθηκε ο πατέρας του, ο οποίος ήταν μαχητής του ΔΣΕ. Πολύ αργότερα έμαθε από κάποιον συμπολεμιστή του ότι σκοτώθηκε από οβίδα στο Μάλι- Μάδι: «Όπως με είπαν, τώρα δίνανε μια μάχη, ο πατέρας μου ήταν στο βαρύ πολυβόλο και δώσανε την μάχη και πήγε άλλοι να τους ξεκουράσουν, να πάνε αυτούς πίσω να ξεκουραστούν και να πάνε αυτοί ξανά πάλι πίσω. Και πήγανε από ένα δέντρο από κάτω 3 άτομα, να ξεκουραστούνε λίγο και μετά να πάνε πάλι πίσω να συνεχίσουν. Και εκεί πέρα που ήταν ξάπλα, πέφτει μια οβίδα, έναν όλμο πάνω στο κεφάλι του και τον έκανε κομμάτια. Λέει και τους άλλους που λες σκοτώθηκαν και μερικοί τραυματίστηκαν και λέει αυτός που είδε, λέει ‘Δεν έμεινε τίποτα από κείνον τον άνθρωπο’ και δεν έχουμε ούτε ένα μνήμα, να πας να ρίξεις ένα λουλούδι, ένα κεράκι».⁷⁸ Αλλά και ο ΚΑ Έβλεπε συνεχώς σε όνειρο μία σκιηνή με έναν αντάρτη που είδε σκοτωμένο και γυναίκες να τον μοιρολογούν. Στη συνέντευξη λέει ότι έχει κάνει τάμα να πάει να κάνει μία δοξολογία: «υπέρ των ψυχών, όσων χάθηκαν στον εμφύλιο και από τις δύο τις μεριές. Κάποτε να κάνουμε με δική μου ευθύνη, πρωτοβουλία και μέσω σε συνεννόηση των χωριανών μου και των κατοίκων της Λαύδας να κάνω μια δοξολογία, σε κείνο το σημείο. Βλέπουμε ότι η «ευθύνη» του που εκφράζεται μέσα από το Τάμα για όσους πιστεύουν στο Θεό». Εύχεται ανάπαυση των ψυχών και από τις δύο πλευρές. Η ηθική όμως υποχρέωση που νιώθει, πέρα από τη θρησκευτική, φανερώνει την ανάγκη για ένα αξιοπρεπές μνημόσυνο.⁷⁹

⁷⁷ Ο Ηλίας Πετρόπουλος γράφει για το «ανεπίσημο» νεκροταφείο του Γεντί Κουλέ: «Από την κερασιά και πέρα, στα βορειοδυτικά, ή επιφάνεια της κακοτράχαλης γης (της γεμάτης μπάζα από κάποιο παλιό βαρόσι) σχημάτιζε πολλές-πολλές καμπουρίτσες: ήσαν οι τάφοι των τουφεκισμένων. Αυτοί οι τάφοι δεν είχαν μήτε πλάκα, μήτε σταυρό, μήτε τίποτα. Ή κάθε μάνα ήξερε τον τάφο του παιδιού της από ένα μικρό σημάδι (παλουκάκι, τούβλο, κονσερβοκούτι κτλ.). Κάπου-κάπου έρχότανε στο, επισήμως άνοπαρκτο, Νεκροταφείο των Τουφεκισμένων μία χαροκαμένη και σιγόκλαιγε, ενώ από την πίσω σκοπιά της φυλακής ή χωροφύλακας κοίταγε με περιέργεια. Αυτή ήταν ή κατάσταση στο νεκροταφειακό από το καλοκαίρι του '49, που κάπως κοπάσανε οι τουφεκισμοί, μέχρι τή νίκη του Πλαστήρα. Μέ την κυβέρνηση Πλαστήρα οι μανάδες ξεθάρρεψαν και έχτισαν, μέσα σε χρόνο ρεκόρ, όλους τους τάφους. Αυτή τή φορά ό τυχόν επισκέπτης βρισκότανε μπροστά σ' ένα πραγματικό νεκροταφείο. Μόλις έπεσε ό Πλαστήρας, ό διοικητής του Γ' Σώματος Στρατού (τό γουρούνι!) έστειλε τήν μπουλντόζα που κατέστρεψε διά παντός το σεπτό Νεκροταφείο των Τουφεκισμένων Κομμουνιστών. Και σαν να μήν έφτανε αυτό, διέταξε (τό γουρούνι!) να σπείρουν πάνω στους τάφους κριθάρι», Ηλίας Πετρόπουλος, *Πτώματα, Πτώματα, Πτώματα*, Αθήνα: ΝΕΦΕΛΗ, σελ. 72

⁷⁸ Συνέντευξη ΔΑ στον Loring Danforth και στη Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν (12.5.2001)

⁷⁹ Συνέντευξη ΚΑ στον Loring Danforth και στη Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν (14.6.2001)

Εικ.11 Μνημείο Άλωνα Φλώρινας, φोट. Ά. Πιάτου

Περίπτωση μνημείου αναγνώρισης και μνημόνευσης επίσης, είναι το εικονοστάσι έξω από την Αγιά Λάρισας, που χρονολογείται από τη δεκαετία του '70. Στη βάση του εικονοστασίου αναγράφονται 13 ονόματα κάτω από την αναθηματική επιγραφή: «ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΑΠ' ΤΟΥΣ ΣΥΓΓΕΝΕΙΣ Σ' ΑΥΤΟΥΣ ΠΟΥ ΧΑΘΗΚΑΝ ΠΡΟΩΡΑ ΣΤΟΝ ΕΜΦΥΛΙΟ ΤΟΝ ΑΥΓΟΥΣΤΟ ΤΟΥ 1949».⁸⁰ Βλέπουμε κι εδώ, ότι εφόσον το επίσημο κράτος αδιαφόρησε για τη συμπερίληψη αυτών των σκοτωμένων στα άλλα μνημεία εθνικής αντίστασης που υπάρχουν στην Αγιά, οι συγγενείς θεώρησαν δική τους ευθύνη και πήραν την πρωτοβουλία να ανεγείρουν ένα δικό τους ιδιότυπο μνημείο, διεκδικώντας την ορατότητα και αναγνώριση των δικών τους νεκρών. Δημόσιες αντιπαραθέσεις, πυροδοτήθηκαν, καθώς δραματικά γεγονότα και μνήμες «εισβάλλουν» στο παρόν και διεκδικούν τη θέση τους στην ιστοριογραφία. Το ΚΚΕ μέχρι το 1986, αποφεύγει να τιμήσει τον ΔΣΕ στις επετειακές εκδηλώσεις για να τιμηθεί το ΕΑΜ και άλλες οργανώσεις της αντίστασης και μόλις το 2006, στην επέτειο των 60 χρόνων γίνεται τιμητική αναφορά. Στις 2 Ιουλίου του 2006, στην καταληκτική ομιλία των εορτασμών, η Αλέκα Παπαρήγα, γενική γραμματέας του ΚΚΕ, είπε ότι ο αγώνας του ΔΣΕ ήταν δίκαιος και ηθικός και ότι η δικαίωσή του δεν έχει έρθει ακόμα.⁸¹

Βέβαια, όπως γράφει η Dacia Viejo-Rose για την περίπτωση των ηττημένων του Ισπανικού εμφυλίου, ενώ δεν μπορούσαν να χτίσουν δημόσια μνημεία στο εσωτερικό της χώρας για να αμφισβητήσουν τα επίσημα, αυτό δεν εμπόδισε τις πρακτικές πένθους, μνημοσύνου και μνημόνευσης να λαμβάνουν χώρα στην ιδιωτική σφαίρα ή μεταξύ των εξόριστων κοινοτήτων.⁸² Η ΒΠ για παράδειγμα που ζούσε στην Ανατολική Γερμανία από το 1951, συμμετείχε σε δίκτυα υποστήριξης πολιτικών εξόριστων μετεμφυλιακά, στέλνοντας γράμματα και είδη πρώτης ανάγκης στην Ελλάδα, αλλά και σε μνημονικές τελετές και επετείους που διοργανώνονταν από το εξόριστο ΚΚΕ στις κατά τόπους σοσιαλιστικές χώρες, όπως για παράδειγμα στο άγαλμα του Μπελογιάννη το οποίο κατασκευάστηκε πολύ νωρίς στο Ανατολικό Βερολίνο, στον περιβάλλοντα χώρο του πανεπιστημίου Οικονομικών σπουδών.

⁸⁰ Βασίλης Δαλκαβούκης, *Το μνημείο ως κείμενο. Μια μεθοδολογική προσέγγιση των μεταπολεμικών μνημείων για τη δεκαετία του 1940*, σελ. 13

⁸¹ Βόγλης Πολυμέρης, *Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα*, σελ. 437, 438

⁸² Dacia Viejo Rose στο: Vatsikopoulos Helen *Memories of Abandonment and Ruination in Prespa, Greek Macedonia*, σελ. 442

6.Επιτελεστικές πρακτικές και ακτιβισμός του πένθους

Υπάρχει τελικά αντίσταση στην απαγόρευση και τον αποκλεισμό; Και πώς συνδέεται η πολιτική ευαλωτότητα με την απείθεια; Κατά τους Γιαννακόπουλο και Γιαννιτσιώτη, η κατανόηση της ιστορίας και η παραγωγή πολιτισμικών φαινομένων και σημασιών σχετίζεται με το ότι ο χώρος είναι μία κοινωνική κατασκευή. Συγχρόνως όμως, καταπιεσμένες υποκειμενικότητες και περιθωριοποιημένες κοινωνικές ομάδες, συγκροτούν «γεωγραφίες της αντίστασης» μέσα από την επανοικειοποίηση του δημόσιου χώρου, αντιστεκόμενες στις ηγεμονικές τάσεις ελέγχου.⁸³

Όπως αναφέρει η Αθανασίου: «πρέπει να σκεφτούμε πως διάφορες ενσώματες μορφές πολιτικής του δρόμου αναδύθηκαν, ως αποτέλεσμα της αντίστασης των ανθρώπων σε επιβεβλημένες μορφές κοινωνικής αναλωσιμότητας, όπως για παράδειγμα, η αυτοπυρπόληση της Μαροκινής άγαμης μητέρας το 2011 και η αυτοκτονία του εβδομηνταπεντάχρονου στην πλατεία Συντάγματος το 2012. Σύγχρονα ερωτήματα αναδύονται, όπως το 'ποιος κατέχει το ανθρώπινο' και «ποιων ανθρώπων η ανθρωπινότητα απ-αλλοτριώνεται». Και παρακάτω: «η απ-αλλοτρίωση διατηρεί μία παράδοξη επιτελεστική σχέση με τους αντι-απολυταρχικούς αγώνες των καιρών μας, αγώνες που φαίνεται ότι επιτελούνται κατεξοχήν μέσω σωματικών δράσεων».⁸⁴

Ας δούμε πώς ακτιβιστικές και εικαστικές επιτελέσεις ή χωρικές πρακτικές κοινωνικών ομάδων με τις οποίες επιχειρείται η ανασηματοδότηση του χώρου και η αμφισβήτηση του κυρίαρχου νοήματος δημιουργούν «γεωγραφίες της αντίστασης» και διεκδικούν δικαιοσύνη στη μνημόνευση. Οι εικαστικές πρακτικές για παράδειγμα, μπορούν να ξεσηκώσουν και να προκαλέσουν την περιέργεια, χωρίς να οριοθετήσουν εκπαιδευτικούς στόχους. Μπορούν να τεκμηριώσουν και την ίδια στιγμή να κάνουν αληθινή την ίδια την εμπειρία. Έχουν τη δυναμική να δρουν σαν ενδιάμεσος μεταξύ της ιστορίας και του παρόντος, ενώ βάζουν ερωτήματα του τι μπορεί να σημαίνει αυτή η εμπειρία για το παρόν. Ο William Massey υποστηρίζει ότι ο χώρος δεν είναι ποτέ κλειστός και περιχαρακωμένος, αλλά σε διαρκή διαδικασία γίνεσθαι, με συνέπεια να αποτελεί τη σφαίρα της ενδεχομενικότητας και της πολλαπλότητας. Η υλικότητα των διαφορετικών χωρικών εν-τοπισμών (locations) στους οποίους δομούνται οι υλικά συγκροτημένες κοινωνικές σχέσεις και η εξουσία, καθίσταται αντικείμενο επιβολής, διαπραγμάτευσης και αντίστασης.⁸⁵

Η εικαστικός Λήδα Παπακωνσταντίνου, με το έργο της *Εις το όνομα*, (βίντεο εγκατάσταση, 1η Μπιενάλε Σύγχρονης Τέχνης Θεσσαλονίκης, 2007), διαταράσσει τα όρια μεταξύ αντιπροσώπευσης και αντιπροσωπευσιμότητας, εφόσον επιλέγει να μνημονεύσει τον Άλλον, του οποίου η ζωή θεωρείται «γυμνή». Η Regina Jose Galindo, στην περφόρμανς που έκανε το 2003, περπάτησε ξυπόλητη από το Συνταγματικό δικαστήριο της πόλης της Γουατεμάλας ως το Εθνικό Μέγαρο, κουβαλώντας μία λεκάνη γεμάτη αίμα και αφού πρώτα είχε βουτήξει τα πόδια της σ' αυτήν. Τα αποτυπώματα που άφηναν τα πόδια της πάνω στο οδόστρωμα, συμβόλιζαν εκείνους που είχαν δολοφονηθεί κατά τη διάρκεια των δικτατοριών στη δεκαετία του '80. Η Butler λέει σχετικά με

⁸³ Κώστας Γιαννακόπουλος και Γιάννης Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη: Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, σελ. 14

⁸⁴ Τζούντιθ Μπάτλερ, Αθηνά Αθανασίου, *Απ-αλλοτρίωση, Η επιτελεστικότητα στο πολιτικό*, σελ. 206-8

⁸⁵ Massey στο: Κώστας Γιαννακόπουλος και Γιάννης Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη: Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, σελ. 15-16

την περφόρμανς της Regina Jose Galindo και ίσως μπορεί να αφορά σε κάθε εκδήλωση ομαδικού πένθους: «Η περφόρμανς είναι ασφαλώς μία άπαξ δράση, αλλά δρα στο όνομα του λαού[...]. Επιστρέφοντας λοιπόν στην ιδέα της πληθυντικής επιτελεστικότητας, θα έλεγα ότι αυτή έχει δύο κύριες λειτουργίες: η πρώτη αφορά σε μία φωνή του λαού που απορρέει από τη μοναδικότητα της ιστορίας και την απαντοχή του σώματος, μία φωνή ταυτόχρονα ατομική και κοινωνική- η άλλη έγκειται στην αναπαραγωγή της ίδιας της κοινότητας ή της κοινωνικότητας καθώς τα σώματα συναθροίζονται και ζουν μαζί στον δρόμο».⁸⁶

Η Kelly Oliver λέει ότι οφείλουμε ο ένας στον άλλον να προχωρήσουμε σε μια αντίληψη του εαυτού μας που μας συνδέει πιο στενά μεταξύ μας μέσω της πράξης της μαρτυρίας. Η μαρτυρία είναι μια πρακτική αφιερωμένη στο εγχείρημα της επαναπροσέγγισης του άλλου ως υποκειμένου που απαιτεί μια πιο αυστηρή, ανοιχτή συνάντηση με τη διαφορά από την απλή αναγνώριση. Η μαρτυρία είναι πιο ριζοσπαστική από την αναγνώριση.⁸⁷ Ενώ η Shoshana Felman λέει ότι αυτό που διακυβεύεται στον αιώνα μας είναι μια αναδυόμενη σχέση μεταξύ τραύματος και δικαιοσύνης.⁸⁸

Οι έννοιες μνημείο και μνημειακότητα δεν συνδέονται αναγκαστικά με έναν ορατό και δομημένο χώρο. Η μνημειακότητα μπορεί να εμπεριέχει και άυλες κατηγορίες όπως η μουσική και η γλώσσα.⁸⁹ Ο Βόγλης γράφει σχετικά με την υπερπληθώρα εκδόσεων προσωπικών μαρτυριών για τον Εμφύλιο μετά το 1974, ότι τα υποκείμενα που είχαν υποχρεωθεί σε σιωπή τις προηγούμενες δεκαετίες, είχαν επίσης «κατασκευαστεί» όλα αυτά τα χρόνια από τον κυρίαρχο λόγο των πολιτικών αντιπάλων και της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας. Συνεπώς υπήρξε η ανάγκη τα υποκείμενα να επανεγγράψουν τον εαυτό τους στη δημόσια σφαίρα και λόγο.⁹⁰ Μέσω της εργασίας για τη μνήμη, ιδιαίτερα της κοινωνικά εμπλεκόμενης εργασίας που συνεπάγεται η επεξεργασία, είναι κανείς σε θέση να διακρίνει μεταξύ παρελθόντος και παρόντος και να αναγνωρίσει ότι κάτι που συνέβη τότε μπορεί να σχετίζεται με το εδώ και το τώρα, αλλά δεν ταυτίζεται με αυτό. Επιπλέον, μέσω του πένθους και της τουλάχιστον συμβολικής παροχής μιας κατάλληλης ταφής, προσπαθεί να βοηθήσει στην αποκατάσταση της αξιοπρέπειας που στερήθηκαν τα θύματα από τους θύτες τους.⁹¹

⁸⁶ Τζούντιθ Μπάτλερ- Αθηνά Αθανασίου, *Απ-αλλοτρίωση, Η επιτελεστικότητα στο πολιτικό*, σελ. 247-8

⁸⁷ Oliver Kelly, *Witnessing: Beyond Recognition*, ΗΠΑ: Minnesota U Press, 2001, σελ.

⁸⁸ Shoshana Felman στο:

⁸⁹ Ελεάνα Γιαλούρη στο: Κώστας Γιαννακόπουλος και Γιάννης Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη: Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, σελ. 350

⁹⁰ Πολυμέρης Βόγλης, *Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα*, σελ. 448

⁹¹ Dominick La Capra, *Writing History, Writing Trauma*, σελ. 713

6.1.Εναλλακτικά μνημεία/ Επιτελεστικές μνημονεύσεις

Οι διεκδικήσεις κοινωνικών ομάδων γύρω από το παρελθόν και την ιστορική μνήμη, μπορούν να αντισταθούν στη λήθη και να συγκροτήσουν εναλλακτικές προοπτικές για το μέλλον, μέσα από εναλλακτικές αφηγήσεις για το παρελθόν, πέρα από τις κυρίαρχες, μέσα από τη χρήση του χώρου.⁹² Μπορούν κάποια «άλλα μνημεία» και διαφορετικές αρχειοποιήσεις της δημόσιας τέχνης να μετασχηματίσουν τις ηγεμονικές πολιτισμικές αφηγήσεις σε σχέση με πολιτικές και πρακτικές μνημόνευσης, π.χ. παραγωγής του αξιομνημόνευτου;

Οι Γυναίκες στα Μαύρα/Women in Black (WIB) είναι ένα παγκόσμιο δίκτυο γυναικών που δεσμεύονται για ειρήνη με δικαιοσύνη και αντιτάσσονται ενεργά στην αδικία, τον πόλεμο, τον милитарισμό και άλλες μορφές βίας. Πιστεύουν ότι οι γυναίκες βιώνουν αυτά τα πράγματα με διαφορετικούς τρόπους στις διαφορετικές περιοχές του κόσμου και επιδιώκουν την αλληλο-υποστήριξη. Επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στην αμφισβήτηση των στρατιωτικών πολιτικών των κυβερνήσεών τους. Δεν είναι ένας οργανισμός, αλλά ένας τρόπος επικοινωνίας και ένας τύπος δράσης, όπως δηλώνουν στην ιστοσελίδα τους.⁹³ Η Αθνασίου εξηγεί: «Χαρακτηριστικό των ακτιβιστικών δράσεων του διεθνούς κινήματος των WIB είναι ότι φορούν μαύρα και στέκουν σιωπηλά, συνήθως σε ώρες αιχμής σε κεντρικά σημεία της πόλης ή σε πολύβουες διασταυρώσεις. Άλλες φορές ξαπλώνουν στο έδαφος, σε μια σωματική χειρονομία υπόμνησης του μαζικού, ανώνυμου θανάτου και αλληλεγγύης με τους αθρήνητους νεκρούς της άλλης πλευράς, τα θύματα εθνικιστικών και επεκτατικών πολιτικών που οι κυρίαρχοι λόγοι δημόσιου πένθους και εθνικής μνήμης τείνουν να εξαλείφουν. Με παρόμοιες πρακτικές σωματικής πολιτικής, εγκαλούν την ηγεμονική μέριμνα για τον έλεγχο του έμφυλου και εθνικού σώματος, για την τοποθέτησή του στον τόπο που του αρμόζει. Αυτήν ακριβώς την πειθαρχική και εξιδανικευμένη ιδιότητα του τόπου (ως κατάλληλου και οικείου χώρου, εθνικής πατρίδας και οίκου) –συμπεριλαμβανομένου του αρμόζοντος τόπου για την τέλεση του πένθους– εκτοπίζουν οι ΓΜ, διεκδικώντας εκ νέου την πόλη μέσω των ανάρμοστων τελετουργιών πολιτικού πένθους».⁹⁴

⁹² Πέτρος Φωκαΐδης-Αλεξάνδρα Χρονάκη, *Θέσεις της μνήμης*, σελ. 26

⁹³ <http://womeninblack.org/about-women-in-black/> (ανάκτηση 5.2.2020)

⁹⁴ Αθηνά Αθνασίου, *Το μαύρο στην πλατεία: Χαρτογραφώντας την απαγορευμένη μνήμη*, στο: Κώστας Γιαννακόπουλος και Γιάννης Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη: Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, σελ. 5

Εικ.12 Οι Γυναίκες στα Μαύρα διαδηλώνουν στο Βελιγράδι, φωτ. Women in Black

Οι WIB ήδη από το 2004, διοργανώνουν δράσεις και σιωπηλές διαμαρτυρίες για «άγνωστα» θύματα, όπως για παράδειγμα τους 8.000 άμαχους μουσουλμάνους που σκοτώθηκαν το 1995 από παρακρατικές Σέρβικες οργανώσεις στη Σρεμπρένιτσα (εικ. 12). Το ζητούμενο για αυτές είναι να αναλάβει η

Σερβία την ευθύνη για τη σφαγή και πιστεύουν ότι το να μη μιλά κανείς για ένα έγκλημα αποτελεί συνενοχή. Φορώντας μαύρα ρούχα ξαπλώνουν μπροστά σε εθνικά μνημεία, για να καταδείξουν τον μαζικό και ανώνυμο θάνατο. Με αυτή τους την επιτελεστική δράση, θέτουν ερωτήματα όπως: «Ποιες μορφές ζωής δικαιούνται την αναγνώριση του ανθρώπινου; Ποια νεκρά σώματα δικαιούνται εξατομικευμένη συμπόνια και ποια δεν ‘μετράνε’, δεν μετριοούνται, κι έτσι δεν αξίζουν παρά την ανωνυμία της στατιστικής».⁹⁵ Και συνεχίζει λέγοντας ότι με αυτού του είδους το «καταχρηστικό» πένθος διαταράσσουν το καθεστώς της παγκόσμιας βιοπολιτικής, το οποίο αποφασίζει για την αξία ή μη της ανθρώπινης ζωής. Με το να στέκονται δηλαδή αλληλέγγυες με τον Άλλο, με τον νεκρό εχθρό με τον οποίον δεν έχουν συνάφεια αίματος ή εθνική σύνδεση και άρα να στέκονται αλληλέγγυες με τη γυμνή ζωή. Η αποσιωπημένη απώλεια που εκδηλώνεται μέσα από το σιωπηλό πένθος, των WIB παράγει πολιτικά συμβάντα και επιχειρεί να εκφράσει το ιστορικά ανείπωτο⁹⁶ Όπως και στην περίπτωση της Αντιγόνης, αν η συγγένεια είναι η προϋπόθεση του ανθρώπινου, τότε η Αντιγόνη μέσω της πολιτικής κατάχρησης, γίνεται αφορμή για ένα νέο πεδίο του ανθρώπινου, που συμβαίνει όταν: «το λιγότερο από ανθρώπινο μιλά ως ανθρώπινο, όταν το φύλο εκτοπίζεται και η συγγένεια καταρρέει πάνω στους ίδιους τους ιδρυτικούς της νόμους».⁹⁷

Η εικαστικός Λήδα Παπακωνσταντίνου, με την περφόρμανς «*Εις το Όνομα*» (εικ.13) το 2007, μία παραγωγή του Κέντρου Σύγχρονης Τέχνης της Θεσσαλονίκης που παρουσιάστηκε στην πρώτη Μπιενάλε Σύγχρονης Τέχνης Θεσσαλονίκης «*Ετεροτοπίες*», επιχειρεί να αποδώσει «αξία» σε νεκρούς που δεν γνωρίζει, τοποθετώντας ένα ρούχο μπροστά σε κάθε τάφο και να αναδειξει ετεροχρονισμένα τη ζωή που προϋπήρχε ενός «άδικου» θανάτου(εικ.). Η Τσιάρα λέει για τους τόπους που επέλεξε η Λήδα Παπακωνσταντίνου και την επιλογή της να κάνει την περφόρμανς σε νεκροταφεία αλλοεθνών στρατιωτών και των μη ορθόδοξων στη Θεσσαλονίκη, καθώς και σε υποβαθμισμένες γειτονίες στο κέντρο της Αθήνας, όπου ζουν και εργάζονται κυρίως μετανάστες, ότι ανανοηματοδότησε αυτούς τους χώρους και τους επανασύστησε στο κοινό: «Τόποι νεκρών και ζώντων στους οποίους επιχείρησε μία εκ νέου διάβαση και συναισθηματική επανοικείωση, μία τελετουργική εγκόλπωση της εξορισμένης και απωθημένης μνήμης που ενσωματώνουν. Κοινό σημείο αναφοράς είναι η τιμή στο πρόσωπο του ξένου, του περιθωριακού, του απόκληρου και του λησμονημένου, μια τιμή που γίνεται απτική επαφή και εξατομικευμένη αφιερωματική πράξη με την εναπόθεση προσωπικών αντικειμένων και ρούχων στον τόπο ταφής».⁹⁸

⁹⁵ Αθηνά Αθανασίου, *Ζωή στο όριο*, σελ. 227

⁹⁶ Ο. π., σελ. 234, 235

⁹⁷ Judith Butler, *Η διεκδίκηση της Αντιγόνης, Η συγγένεια μεταξύ ζωής και θανάτου*, Εισαγωγή Έλενα Τζελέπη, σελ. 81

⁹⁸ Τσιάρα Συραγώ, *Η ιεροτελεστία της ανατροπής*, http://www.arch.uth.gr/uploads/pages/429/files/H_Ierotelestia_ths_Anatropis.pdf (ανάκτηση 22.5.2022)

Εικ.13 Λήδα Παπακωνσταντίνου, *Εις το όνομα*, βίντεο εγκατάσταση, 2007, Πηγή: Momus

Όπως λέει και η Αθανασίου, η καλλιτέχνης μετατοπίζει τους κανόνες που εξουσιοδοτούν τη συλλογική μνήμη μέσω του ονόματος του πατέρα, ή κατ' επέκταση της πατρίδας και αναγνωρίζει στο όνομα των άλλων (*Εις το όνομα*), τον ξένο ή την ξένη που δεν αξίζει να μνημονευτούν όπως οι δικοί μας. Προηγουμένως αναφέρει το εξής: «Η καλλιτέχνηδα παρουσίασε την περφόρμανς σε χώρους που οι οριοθετήσεις της μνημόνευσης 'λαμβάνουν χώρα' και αρχειοθετούνται στο σώμα της πόλης: σε ξένα νεκροταφεία και σε γειτονιές μεταναστών, εκεί όπου συντηρείται η καθημερινότητα της μνημειακής δημόσιας

τάξης, αλλά και διασαλεύεται από σιωπηλές και αποσιωπημένες αναμνήσεις».⁹⁹ Μέσα από την περφόρμανς που κάνει επιτελεί μία επανοικείωση των στρατιωτικών κοιμητηρίων της Θεσσαλονίκης, για τον ξένο και τον νεκρό μαζί, μέσα από αυτήν την επιτελεστική αναπλαισίωση της μνήμης και της λήθης.¹⁰⁰ Η συγγένεια κατά την Butler αναδιατυπώνεται μιλώντας για τους κληρονόμους του Οιδίποδα και ειδικά για την Αντιγόνη, καθώς η διεκδίκησή της μεταστρέφει τις κοινωνικές νόρμες και τα πρότυπα των συγγενικών σχέσεων.¹⁰¹ Με το έργο της η Παπακωνσταντίνου, διαταράσσει τα όρια μεταξύ βιολογικής αντιπροσώπευσης και αντιπροσωπευσιμότητας, εφόσον επιλέγει να μνημονεύσει τον Άλλον, του οποίου η ζωή θεωρείται «γυμνή». Στη Γερμανία τώρα, από το 2009 δραστηριοποιείται η πρωτοβουλία ZPS (Zentrum für Political Schönheit/ Κέντρο Πολιτικής Ομορφιάς). Στην ιστοσελίδα που έχουν φτιάξει παρομοιάζονται ως το «όπλο επίθεσης του ανθρωπισμού», και υποστηρίζουν ότι το Κέντρο Πολιτικής Ομορφιάς ενσαρκώνει μια ριζοσπαστική μορφή ανθρωπισμού συνδυάζοντας τη δύναμη της ιστορίας με αυτήν της φαντασίας. Γράφουν: «Η θεμελιώδης πεποίθησή μας είναι ότι η κληρονομιά του Ολοκαυτώματος καθίσταται κενή από την πολιτική απάθεια, την απόρριψη των προσφύγων και τη δειλία. Πιστεύουμε ότι η Γερμανία πρέπει όχι μόνο να μάθει από την ιστορία της αλλά και να αναλάβει δράση. Διαμορφώνουμε την πολιτική αντίσταση στον 21ο αιώνα, οπλίζοντας την πραγματικότητα με την ηθική φαντασία και τη δύναμη της ιστορίας. Η αντίσταση είναι μια τέχνη που πρέπει να πληγώνει, να ερεθίζει και να αναστατώνει».¹⁰² Βλέπουμε πάλι εδώ ότι στην Γερμανία, την κατεξοχήν χώρα της «μεταμέλειας» (λόγω του Ολοκαυτώματος των Εβραίων), τη δυσκολία διαχείρισης της μνήμης αυτής και της επανάληψης συμπεριφορών αποκλεισμού για κάποιους «άλλους», που όμως έχουν τραγικά αποτελέσματα στις ζωές των προσφύγων, λόγω της θανατοπολιτικής που εφαρμόζεται στα συνόρα της ευρωπαϊκής ένωσης.

---

⁹⁹ Αθηνά Αθανασίου, *Η Ποιητική της Μνήμης, η Πολιτική του Αξιομνημόνευτου/Σκέψεις με αφορμή το έργο ΕΙΣ ΤΟ ΟΝΟΜΑ της Λήδας Παπακωνσταντίνου*, στο Φωκαΐδης Πέτρος - Χρονάκη Αλεξάνδρα, *Θέσεις της μνήμης*, σελ. 53

¹⁰⁰ Ο. π., σελ. 51

¹⁰¹ Judith Butler, *Η διεκδίκηση της Αντιγόνης, Η συγγένεια μεταξύ ζωής και θανάτου*, σελ. xviii

¹⁰² <https://politicalbeauty.com/about.html> (ανάκτηση 30.4.2022)

Εικ.14 Δράση με εικονικές ταφές 21.6.2015 πηγή: <https://politicalbeauty.com>

Στις 21.6.2015 πραγματοποιούν μια δράση μπροστά στο Γερμανικό κοινοβούλιο που το προσομοιώνει με ένα τεράστιο νεκροταφείο όπου λαμβάνουν χώρα εικονικές ταφές από τους παραβρισκόμενους, οι οποίοι σκάβουν και τοποθετούν στο σκαμμένο χώμα ξύλινους σταυρούς με ονόματα πνιγμένων προσφύγων(εικ.14). Το ZPS μετέφερε νεκρούς μετανάστες από τα εξωτερικά σύνορα της ΕΕ στην καρδιά του αμυντικού μηχανισμού της Ευρώπης: στη γερμανική πρωτεύουσα. «Εκείνοι που πέθαναν από δίψα ή πείνα στα σύνορά μας στο δρόμο τους προς μια νέα ζωή, μπόρεσαν έτσι να φτάσουν στον προορισμό των ονείρων τους πέρα από το θάνατό τους. Μαζί με τους συγγενείς των θυμάτων, ανοίξαμε απάνθρωπους τάφους, ταυτοποιήσαμε και προχωρήσαμε σε εκταφή των πτώματων και τα μεταφέραμε στη Γερμανία».¹⁰³

Για την Verdery, τα νεκρά σώματα μας βοηθούν να βλέπουμε τον πολιτικό μετασχηματισμό ως κάτι περισσότερο από μια τεχνική διαδικασία, όπως για παράδειγμα η διαμόρφωση πολιτικών κομμάτων και μη κυβερνητικών οργανώσεων. Αυτό το «κάτι περισσότερο» αφορά τις έννοιες, τα συναισθήματα, τα ιερά, τις ιδέες της ηθικής, τα παράλογα και όλα τα συστατικά της «νομιμότητας» ή της «ενοποίησης του καθεστώτος» και μας παροτρύνει να σκεφτούμε την πολιτική, τόσο ως στρατηγικές και ελιγμούς, όσο και ως δραστηριότητα που συμβαίνει μέσα στα πολιτιστικά συστήματα.¹⁰⁴ Και συνεχίζει λέγοντας ότι τα πτώματα δεν έχουν ένα ενιαίο νόημα αλλά είναι ανοιχτά σε πολλές διαφορετικές αναγνώσεις. Επειδή η θνητότητά τους υποδηλώνει την προηγούμενη ζωή σύνθετων ανθρώπων που προκάλεσαν πολύπλοκες συμπεριφορές και μπορούν να αξιολογηθούν από πολλές οπτικές γωνίες και ο καθένας μπορεί να επιλέξει κάτι από τη συμπεριφορά τους και να «πει» την ιστορία τους: «Οι νεκροί έρχονται με βιογραφικό σημείωμα [...] Τα νεκρά σώματα έχουν ένα άλλο μεγάλο πλεονέκτημα ως σύμβολα: δεν μιλούν πολύ μόνοι τους (αν και έκαναν μια φορά). Οι λέξεις μπορούν να τοποθετηθούν στο στόμα τους. Είναι λοιπόν ευκολότερο να ξαναγράψουμε την ιστορία με νεκρούς απ' ό,τι με άλλα είδη συμβόλων που είναι άφωνα». Οι άνθρωποι επικαλούνται τα πτώματα ως σύμβολα, αλλά στην πραγματικότητα μπορεί να σημαίνουν διαφορετικά πράγματα σε διαφορετικούς ανθρώπους. Και καταλήγει: «Αυτό που μοιράζεται είναι η αναγνώριση του νεκρού αυτού από τον καθένα ως κάτι σημαντικό. Με άλλα λόγια, αυτό που δίνει ένα νεκρό σώμα συμβολική αποτελεσματικότητα στην πολιτική είναι ακριβώς η μεγάλη του ικανότητα να προκαλεί ποικίλες κατανοήσεις».¹⁰⁵ Η Rozi Braidotti γράφει ότι οι λογοθετικές πρακτικές, οι φαντασιακές

¹⁰³ <https://www.youtube.com/watch?v=UBulEWFPdGk&t=30s> (ανάκτηση 15.5.20202)

¹⁰⁴ Katherine Verdery στο: Antonius C. G. M. Robben, *Death, Mourning, and Burial, A Cross-Cultural Reader*, σελ. 304

¹⁰⁵ Ο. π., σελ. 306

ταυτοποιήσεις ή οι ιδεολογικές πεποιθήσεις είναι χαραγμένες σαν τατουάζ πάνω στα σώματα και επομένως καταστατικές των ενσώματων υποκειμενοτήτων.¹⁰⁶

Ένας διαφορετικός μνημονικός τόπος έχει δημιουργηθεί σε κεντρικό σημείο του δημόσιου χώρου στο Βερολίνο. Στις 7 Απριλίου 2019, η Sarah Handelman σκοτώθηκε σε αεροπορική επιδρομή του τουρκικού στρατού στα βουνά του Κουρδιστάν. Η Γερμανίδα κινηματογραφίστρια είχε ενταχθεί στο Εργατικό Κόμμα του Κουρδιστάν (PKK) το 2017 και έγινε μέλος του γυναικείου αντάρτικου ως Sara Dorsin.¹⁰⁷ Στη μνήμη της Sarah Handelman και των ιδεών και ιδανικών της, φίλοι της δημιούργησαν έναν μικρό χώρο στην πρώτη επέτειο του θανάτου της για να κρατήσουν ζωντανή τη μνήμη της, τη ζωή της, τα όνειρά της και τον αγώνα της. Φαντάζομαι ότι το σώμα της νεκρής μαχήτριας παρέμεινε στα βουνά του Κουρδιστάν, εκεί που ενδεχομένως έπεσε νεκρή και λόγω της απουσίας αυτής του πτώματος οι συγγενείς και σύντροφοί της επέλεξαν να δημιουργήσουν έναν συμβολικό τάφο (εικ.15), διεκδικώντας ίση μνημόνευση και ορατότητα για το Κουρδικό ζήτημα.

---

¹⁰⁶ Rozi Braidotti στο: Συλλογικό, *Το Συν-αίσθημα στο Πολιτικό/ Υποκειμενικότητες, Εξουσίες και Ανισότητες στο Σύγχρονο κόσμο*, σελ. 22

¹⁰⁷ <https://anfdeutsch.com/frauen/gedenken-an-sara-dorsin-freundin-genossin-revolutionaerin-18381> (ανάκτηση 21.6.2021)
<https://internationalistcommune.com/in-memory-of-schid-sara-dorsin/> (ανάκτηση 21.6.2021)

Εικ.15 Μνημείο μαχητήρας του ΡΚΚ, Βερολίνο, φωτ. Α. Πιάτου

Να σημειώσω εδώ ότι το ΡΚΚ έχει χαρακτηριστεί τρομοκρατική οργάνωση στη Γερμανία από το 1993, με αποτέλεσμα ακόμη και το παραμικρό σύμβολο ή αναφορά να επισείει ποινή φυλάκισης. Ωστόσο, βλέπουμε εδώ το μνημείο φροντισμένο, χωρίς βεβαίως τα σύμβολα του ΡΚΚ, αλλά με σαφή και αναλυτική

περιγραφή της ιδιότητας και του αγώνα της νεκρής μαχήτριας. Η τοποθέτηση του συγκεκριμένου ταφικού μνημείου σε ένα τόσο δημόσιο σημείο, φαίνεται να διεκδικεί μία έξτρα ορατότητα. Μία πολύ μεγάλη ορατότητα μια που το σημείο είναι πολυσύχναστο, δίπλα σε κανάλι. Το πένθος για τη συγκεκριμένη μαχήτρια διεκδικεί τη δημόσια αναγνώριση μέσα από τη συγκεκριμένη χωρική επιλογή και με κάποιου είδους θεσμική ανοχή. Κάθε χρόνο στις 8 Απριλίου, φίλοι της οργανώνουν ετήσιο μνημόσυνο.¹⁰⁸

Στις 26 Σεπτεμβρίου του 2020, πρωτοβουλία πολιτών κατασκευάζει μνημείο για τα θύματα του ρατσισμού και της αστυνομικής βίας στην πλατεία Oranienplatz του Βερολίνου. Το μνημείο στήθηκε μέσα σε μία νύχτα και εξασφάλισε την ανοχή του δήμου. Έκτοτε χρησιμοποιείται σαν σημείο αναφοράς για συγκεντρώσεις και πορείες ενάντια στο ρατσισμό. Η συγκεκριμένη πλατεία δεν επιλέχθηκε τυχαία. Εκεί το 2015, είχαν κατασκηνώσει πρόσφυγες από τη Συρία και το Αφγανιστάν διεκδικώντας το δικαίωμά τους στο Άσυλο. Όπως γράφει η πρωτοβουλία στην ιστοσελίδα τους: «Τώρα το μνημείο έχει νομιμοποιηθεί, αλλά ελάχιστα έχουν αλλάξει οι συνθήκες. Οι άνθρωποι εξακολουθούν να απελαύνονται από την περιοχή, το ρατσιστικό προφίλ είναι μια συνήθης στρατηγική της αστυνομίας, υπάρχουν επιθέσεις και δολοφονίες - συνέπειες; Τίποτα! Είναι ακόμη πιο σημαντικό να συνεχίσουμε να συνδέουμε τους αγώνες μας και να δικτυωνόμαστε. Ως εκ τούτου, θέλουμε να χρησιμοποιήσουμε την επέτειο ενός έτους από το μνημόσυνο ως ευκαιρία για να συναντηθούμε. Μαζί θέλουμε να βάλουμε ένα σημάδι, να κρατήσουμε μνήμες, αλλά και να προειδοποιήσουμε και να καταγγείλουμε τη συνέχεια της ρατσιστικής και αστυνομικής βίας».¹⁰⁹ Το κάλεσμα του περασμένου Σεπτεμβρίου της πρωτοβουλίας *WoIstUnserDenkmal* έλεγε τα εξής: «Ο κατάλογος των νεκρών είναι μακρύς. Γνωρίζουμε πολύ λίγα για πολλούς από αυτούς, επειδή οι αρχές δεν ερευνούν σωστά. Δεν είναι περίεργο, επειδή η Γερμανία έχει πρόβλημα ρατσισμού, η Γερμανία έχει πρόβλημα αστυνομίας! Θέλουμε ένα μέρος για να κάνουμε ορατή την καθημερινή εμπειρία της ρατσιστικής αστυνομικής βίας. Για να θυμόμαστε και να απαιτούμε δικαιοσύνη. Για τη θλίψη και την οργή μας. Για την αντίστασή μας. Βερολίνο, πού είναι το μνημείο μας;»¹¹⁰

¹⁰⁸ <https://anfdeutsch.com/aktuelles/berlin-gedenken-an-sarah-handelmann-31573> (ανάκτηση 19.6.2022)

¹⁰⁹ <https://oplatz.net/ein-jahr-denkmal-lasst-uns-zusammenkommen/> (ανάκτηση 9.5.2022)

¹¹⁰ <https://oplatz.net/wo-ist-unser-denkmal-kundgebung-und-performance/> (ανάκτηση 9.5.2022)

Εικ.16 Μνημείο για τον ρατσιστική αστυνομική βία, Oranienplatz, Βερολίνο, φωτ. Α. Πιάτου

Στη Γερμανία, η πρόσφατη βεβήλωση του μνημείου των Σοβιετικών στρατιωτών που βρίσκονται θαμμένοι στο πάρκο Treptower του Βερολίνου, καταδεικνύει ότι ο πόλεμος της μνήμης βρίσκει πολλές φορές τον δρόμο μέσα από τα νεκροταφεία και τα νεκρά σώματα.¹¹¹

Όταν στις 6.12.2008, ένας ειδικός φρουρός της αστυνομίας (Επαμεινώνδας Κορκονέας) σκοτώνει με σφαίρα τον δεκαπεντάχρονο Αλέξανδρο Γρηγορόπουλο που έχει βγει βόλτα με φίλο του στα Εξάρχεια, η Αθήνα παίρνει φωτιά και ο άδικος αυτός θάνατος πυροδοτεί το ήδη υπάρχον κλίμα αγανάκτησης του κόσμου ενάντια σε κυβερνητικές πολιτικές. Έκτοτε ο νεκρός αυτός συνδέθηκε στη συλλογική μνήμη ως σύμβολο ενάντια στην κρατική καταστολή και την αστυνομική βία, αλλά και με την περιθωριοποιημένη περιοχή των Εξαρχείων. Στις 6.12.2020 και ενώ στη διάρκεια της μέρας ο κόσμος περνά για να αφήσει λουλούδια στο μνημείο, ένας αστυνομικός που βρίσκεται στο σημείο, αρπάζει μία ανθοδέσμη και την εκσφενδονίζει στο μνημείο, σε μία χειρονομία απαξίωσης της μνημονικής δράσης.¹¹² Όταν ο αστυνομικός παραπέμφθηκε σε απολογία, μετά την γνωστοποίηση της πράξης του μέσω του βίντεο που είχε τραβήξει πολίτης, απαλλάχθηκε με μία απλή επίπληξη.¹¹³ Βλέπουμε κι εδώ να υπάρχουν δύο συλλογικές μνήμες για το μνημείο και τον νεκρό. Αυτή του κόσμου που ταυτίζεται με το αθώο παιδί που σκοτώθηκε άδικα και αυτή των αστυνομικών, επίσημου κρατικού οργάνου, που ταυτίζεται με τον θύτη, έναν από «αυτούς», ενάντια στους «άλλους». Την επόμενη χρονιά, η μουσική συλλογικότητα «Ανοιχτή Ορχήστρα» διοργανώνει μία μουσική περφόρμανς ως επιμνημόσυνη τελετή.¹¹⁴ Δεκατέσσερα χρόνια μετά τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου από το όπλο του ειδικού φρουρού Επαμεινώντα Κορκονέα, η «Πρωτοβουλία αναρχικών ενάντια στις κρατικές δολοφονίες» προχωρά στην αναστήλωση του μνημείου στον πεζόδρομο της Μεσολογγίου στα Εξάρχεια και σε εγκαίνια στις 12.6.2022.¹¹⁵

¹¹¹ https://www.jungewelt.de/artikel/424478_rechte-mobilisierung-angriff-auf-ehrenmal.html?fbclid=IwAR1a8sHxDImkRYXIGvaeZDYz0g0UtajnpBo3rxgDc34Qko0XNtP0Mgx4Nng (ανάκτηση 3.5.2022)

¹¹² <https://www.youtube.com/watch?v=-jv8nAMYAYc> (ανάκτηση 4.5.22)

¹¹³ <https://thepressproject.gr/apli-epiplixi-i-poini-ston-matatzi-pou-dielyse-tin-anthodesmi-gia-ton-grigoropoulo/>

¹¹⁴ https://www.youtube.com/results?search_query=https%3A%2F%2Fwww.youtube.com%2Fwatch%3Fv%3DhY7VxPcTUzk

¹¹⁵ <https://kosmodromio.gr/2022/06/04/anasthlwnetai-to-mnhmeio-gia-th-dolof/> (ανάκτηση 4.6.2022)

Εικ.17 Μνημείο για Αλέξανδρο Γρηγορόπουλο, Πηγή: drepani.gr

Η Καναδέζα εικαστικός Melinda Hunt δημιούργησε το Hart Island Project, σχετικά με το δικαίωμα των ανθρώπων που είναι θαμμένοι εκεί να αποκτήσουν «όνομα» και αξιοπρεπή μνημόνευση μέσω της διευκόλυνσης που παρέχει το πρότζεκτ στους συγγενείς τους. Η Melinda Hunt, εργάστηκε για να βελτιώσει την πρόσβαση στο νησί και να καταστήσει τα αρχεία ταφής πιο εύκολα διαθέσιμα.¹¹⁶ Τα λείψανα περισσότερων από ένα εκατομμύριο ανθρώπων έχουν ταφεί στο Hart Island, αν και από την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα γίνονται λιγότερες από 1.500 ταφές ετησίως. Οι μαζικές, ανώνυμες ταφές στο Hart

¹¹⁶ Το νησί Hart, βρίσκεται στο δυτικό άκρο του Long Island Sound, στο βορειοανατολικό Μπρονξ της Νέας Υόρκης. Με μήκος περίπου 1,6 χλμ. και πλάτος 0,53 χλμ. Η πρώτη δημόσια χρήση του νησιού ήταν ως χώρος εκπαίδευσης για τα «έγχρωμα» στρατεύματα των Ηνωμένων Πολιτειών το 1864. Έκτοτε, το νησί Χαρτ έχει στεγάσει ένα στρατόπεδο φυλακών της Ένωσης στον Εμφύλιο Πόλεμο, ένα ψυχιατρικό ίδρυμα, ένα σανατόριο φυματίωσης, έναν χώρο μαζικών ταφών, ένα καταφύγιο αστέγων, ένα αναμορφωτήριο αγοριών, μια φυλακή και ένα κέντρο απεξάρτησης από τα ναρκωτικά. Αρκετές άλλες δομές, όπως ένα λούνα παρκ, σχεδιάστηκαν για το Hart Island αλλά δεν κατασκευάστηκαν. Κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, αμυντικοί πύραυλοι Nike στάθμευαν στο νησί. Οι τελευταίες κατοικημένες δομές εγκαταλείφθηκαν το 1977. <https://www.hartisland.net/> (ανάκτηση 28.4.22)

Island αφορούν άτομα που είτε δεν διεκδικήθηκαν από τις οικογένειές τους, είτε δεν είχαν κανονίσει ιδιωτική κηδεία, άστεγους και άπορους, καθώς και μαζικές ταφές θυμάτων ασθενειών, όπως αυτών με AIDS ή με COVID19 (εικ.18).

Εικ.18 Μέσα σε έναν ομαδικό τάφο, ©1993 Melinda Hunt

Εικ.19 Κρατούμενοι κάνουντας μία παύση κατά τη διάρκεια μίας ταφής, ©1992 Joel Sternfeld

Η πρόσβαση στο νησί ανέκαθεν λειτουργούσε περιοριστικά από το Τμήμα Σωφρονιστικών Ιδρυμάτων, το οποίο παρείχε υπηρεσία με φέριμποτ, αν και σπάνια και επέβαλλε αυστηρές ποσοστώσεις επισκέψεων. Ακόμη και τώρα, η πρόσβαση στο νησί δεν είναι τόσο εύκολη για τους επισκέπτες, είτε γιατί δεν τους παρέχονται οι πληροφορίες από τους κρατικούς υπαλλήλους είτε γιατί όπως λέει η Hunt, στο λεωφορείο για την πρόσβαση στον χώρο δεν τηρούνταν οι κανόνες μη διασποράς του COVID19, εφόσον δεν ήταν υποχρεωτική η χρήση μάσκας, ενώ στο πεδίο ταφών δεν δικαιούσουν να πλησιάσεις κάποιον συγγενή ούτε στα δύο μέτρα. Βλέπουμε εδώ το επίσημο κράτος να εφαρμόζει μία επιλεκτική πολιτική στο πένθος, δυσχεραίνοντας τους επισκέπτες. Στο βίντεο που υπάρχει στον ιστότοπο του project, μία γυναίκα λατινοαμερικάνικης καταγωγής που έχει έρθει από το Κολοράντο με τα παιδιά της, προκειμένου

να επισκεφθεί τον τάφο του πατέρα της. Χάνει όμως το τελευταίο φέριμποτ για το νησί, αφού της έχουν αποκρύψει ότι υπάρχει συγκοινωνία εκείνη την ημέρα, ενώ νωρίτερα την είχαν ενημερώσει ότι έπρεπε να είναι σε λίστα αναμονής και ότι οι επισκέψεις γίνονται μία φορά τον μήνα. Την βλέπουμε παρόλα αυτά να στέκεται και να απευθύνεται στον πατέρα της διαβεβαιώνοντας τον ότι εξακολουθεί να ζει για αυτήν και δεν έχει ξεχαστεί.¹¹⁷ Όπως επισημαίνει η Melinda Hunt: «στις ζωές των συγγενών υπάρχει ένα κενό. Η απουσία της ταυτότητας και της μνήμης έχει άμεσο αντίκτυπο στους ανθρώπους, αφού αυτή (η μνήμη) είναι μέρος της ταυτότητάς τους. Αισθάνονται ότι η ζωή τους δεν είχε σημασία. Πιστεύουμε συνήθως ότι η κοινότητα θα μας φροντίσει όταν πεθάνουμε. Οι φτωχοί πιστεύουν ότι αν θαφτούν εκεί (στο Hurt Island) η ζωή τους δεν είχε σημασία. Ο μόνος τρόπος να ξεπεράσουμε το τραύμα είναι να κάνουμε τους ανθρώπους να μιλήσουν γι' αυτό».¹¹⁸ Ο ΚΔ εξακολουθεί να θυμάται μία φωτογραφία που είχε βρει πάνω σε έναν σκοτωμένο. Και όπως λέει: «έχω κάνει τάμα, το οποίο ακόμα δεν τόχω ξεπληρώσει, κάποτε να κάνουμε με δική μου ευθύνη, πρωτοβουλία και μέσω σε συνεννόηση των χωριανών μου και των κατοίκων της Λαύδας να κάνω μια δοξολογία, σε κείνο το σημείο, υπέρ των ψυχών, όσων χάθηκαν στον εμφύλιο και από τις δύο τις μεριές. Τάμα το οποίο δεν τόχω ξεπληρώσει ακόμα».¹¹⁹ Σύμφωνα με τον Μπένγιαμιν: «το παρελθόν μπορεί να αποκατασταθεί με τη διάσωση των ιχών, έτσι ώστε η λήθη να οδηγήσει σε μια ιστορία του παρόντος, η οποία θα έχει τη βάση της στο παρελθόν».¹²⁰ Στην (εικ.19) βλέπουμε αφροαμερικανούς κρατούμενους στο σωφρονιστικό ίδρυμα που λειτουργούσε στο νησί, ζωές «απ-αλλοτριωμένες» και οι ίδιοι, να θάβουν σε ομαδικούς τάφους άλλες «γυνές» ζωές.

Τον Ιούλιο του 2021, η Σχολή Καλών Τεχνών της Φλώρινας- από την οποία αποφοίτησα το 2017- διοργάνωσε για δεύτερη φορά ένα διεθνές συνέδριο με θέμα: *Το Περιπάτημα ως Ερώτημα (Walking as a Question/ WAC)* και υπήρξε ανοιχτό κάλεσμα σε καλλιτέχνες να δημιουργήσουν εργαστήρια κάτω από τη συγκεκριμένη θεματική. Η απόφαση να συμμετάσχω πάρθηκε ακαριαία, μιας και η περιοχή των Πρεσπών υπήρξε για μένα η πρώτη μύηση γύρω από την ιστορία του εμφυλίου, μέσα από θεματικές που είχαμε ήδη δουλέψει κατά τη διάρκεια των σπουδών μου και μια που η σχολή έχει καλλιτεχνικό σταθμό στους Ψαράδες, όπου επισκεπτόμασταν συχνά. Σκέφτηκα ότι μέσα από ένα workshop ή walkshop, όπως το είχαν ονομάσει παίζοντας με τη λέξη walk-περπάτημα, θα μπορούσε να συνδέσει τη θεωρία που μελετούσα σχετικά με τον δημόσιο επιτελεστικό θρήνο και να γίνει μια προσπάθεια κυριολεκτικής σύνδεσης με την ιστορία του τόπου και τη μνήμη που είχε κατασταλεί. Να δημιουργήσουμε πολλοί μαζί μία επιδραστική εμπειρία μέσα και ανάμεσα στην ιστορία και να την ακροασθούμε μέσα από την συλλογική επιτελεστικότητα ενός διαφορετικού πολιτικού μνημόσυνου. Με απασχόλησε η έννοια ενός εφήμερου μνημείου και πώς μέσα από την ενεργητική συμμετοχή των ανθρώπων που θα συμμετείχαν σ' αυτήν την πορεία, ήταν δυνατό να ανακαλέσουμε μνήμες που είχαν αποσιωπηθεί και δεν χωρούσαν στις επίσημες βεβαιότητες του εθνικού κανονιστικού πένθους. Ένα «μνημείο» το οποίο θα συντεθεί και θα

¹¹⁷ https://www.hartisland.net/aids_initiative (ανάκτηση 18.6.22)

¹¹⁸ Συνομιλία μέσω ZOOM στις 19.5.2022

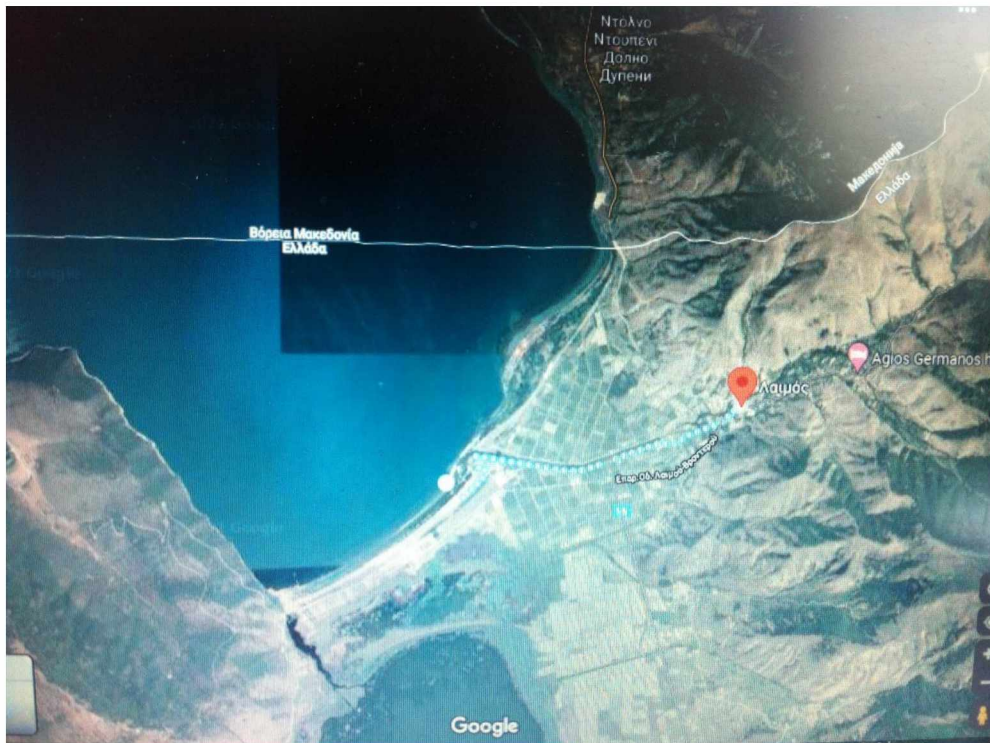
¹¹⁹ Συνέντευξη στους Loring Danforth και Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν (14.6.2001)

¹²⁰ Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της Αθήνας*, σελ. 463

αποσυντεθεί μέσω της εφημερότητάς του, σε αντίθεση με τα εθνικά μνημεία και ιστορικές βεβαιότητες. Περιπατήσαμε τη διαδρομή από το χωριό Λαιμός ως την Κούλα (εικ.20), όπου τον Αύγουστο του 1949, μία αεροπορική επιδρομή του εθνικού στρατού έπληξε θανάσιμα την πομπή των ανθρώπων που προσπαθούσαν να διαφύγουν προς την Αλβανία, αφού πρώτα είχαν εκκενώσει τα γύρω χωριά, ακολουθώντας τον ΔΣΕ. Η Helen Vatsikopoulos γράφει: «η κοινότητα υποχρεώθηκε να εκκενώσει το χωριό: «οι αντάρτες της λαϊκής πολιτοφυλακής πήγαιναν από σπίτι σε σπίτι στους δρόμους του χωριού και μάζευαν τους τελευταίους εναπομείναντες ανθρώπους». Η συγγραφέας περιγράφει με γλαφυρές λεπτομέρειες πώς οι βοϊδάμαξες φορτώθηκαν με ανθρώπους, κάποια πενιχρά υπάρχοντα και τρόφιμα και στη συνέχεια, στη μία το πρωί, καθώς έβρεχε καταρρακτωδώς, διατάχθηκαν όλοι να βαδίσουν σε μια μακριά γραμμή, «οι αντάρτες κουβαλούσαν βαριά όπλα και πυρομαχικά, άλογα, γυναίκες και ζώα. Η φάλαγγα έμοιαζε με λασπωμένο νερό της βροχής που ταξίδευε σε ποτάμι μετά από ισχυρή καταιγίδα κατά τη διάρκεια ξηρού καιρού». Τρεισήμισι ώρες αργότερα, επτά αεροσκάφη εμφανίστηκαν στον ουρανό και επιτέθηκαν στους πρόσφυγες: «Τα αεροπλάνα έπεσαν χαμηλά και πυροβόλησαν με πολυβόλα τους ανθρώπους, τις άμαξες, τα ζώα και τα άλογα που μετέφεραν τα βαριά φορτία. Πολλοί άνθρωποι σκοτώθηκαν κατά το πρώτο πέραςμα».¹²¹ Ο Νίκος Κέντρος περιγράφει το σκηνικό του βομβαρδισμού όπως το άκουσε από τραυματίες του ΔΣΕ που συνέρρεαν στο νοσοκομείο της Κορυτσάς όπου βρισκόταν και ο ίδιος: «Μας αφηγήθηκαν με λεπτομέρειες την υποχώρηση των τμημάτων του ΔΣΕ από Περβάλι προς Πρέσπα, για να κατευθυνθούν στη συνέχεια προς Πυζό-Βροντερό. Δυστυχώς, δεν πρόλαβαν να διασχίσουν την Πύλη και να περάσουν απέναντι από τις Λίμνες (Πρέσπες). Τους είχε προλάβει ο κυβερνητικός στρατός και τα αεροπλάνα θέριζαν ανελέητα».¹²²

¹²¹ Mundushev στο: Vatsikopoulos Helen *Memories of Abandonment and Ruination in Prespa, Greek Macedonia*, σελ. 437-438

¹²² Νίκος Κέντρος, *Ο Εμφύλιος στη Φλώρινα*, σελ. 354

Εικ.20 Η διαδρομή από τον Λαιμό στην Κούλα, πηγή: googlemaps

Κάθε φορά που επισκέπτομαι την Πρέσπα, στο μυαλό μου αντανακλώνονται τα διαβάσματά μου για τις μάχες του εμφυλίου στα γύρω βουνά. Αναρωτιέμαι αν πέρασε όντως από δω και ο παππούς (ο μπαμπάς δεν θυμόταν) και εγώ, η τρίτη γενιά μετά τον εμφύλιο περπατώ τώρα πότε ανέμελα και πότε στοχαστικά στα ίδια(;) μονοπάτια με αυτόν. Με την ιδιότητα της εικαστικού που ενδιαφέρεται για την πολιτική διάσταση των πραγμάτων, αναρωτιέμαι πώς μπορεί η εικαστική πρακτική να συνεισφέρει στην αποκατάσταση του τραύματος, όπως τόσοι άλλοι πριν από μένα.. Για τους Biel και Locke είναι: «οι ίδιοι οι άνθρωποι που συνυφαίνουν μια εθνογραφική πραγματικότητα η οποία συνομιλεί με μια θεωρητική κατεύθυνση που θέτει στο επίκεντρο τον τρόπο που οι άνθρωποι εκφράζουν επιθυμίες ή που τροφοδοτούνται από την επιθυμία για ζωή, παρά τις δυσμενείς πραγματικότητες που βιώνουν. Το να είναι ο κοινωνικός

ανθρωπολόγος «ανοιχτός» απέναντι στις μειονοτικές φωνές και στη ζωτικότητα που ενυπάρχει στα πράγματα, όπως και στις αρθρώσεις του συλλογικού αποτελεί έναυσμα για το ερώτημα του ρόλου που μπορεί να παίξει η ανθρωπολογία σε αυτήν τη διαδικασία και πως μπορούμε να γράψουμε κάτι για αυτή τη ζωτικότητα αντί να τη συγκρατούμε». ¹²³ Κατά τον Σπινόζα τα συναισθήματα είναι δράσεις που προκαλούνται από εσωτερικά αίτια που καθορίζονται από εξωγενείς επιρροές. Πώς μπορεί να μετατρέψει κάποιος τα πάθη του σε δράσεις. Το συναίσθημα εμφανίζεται εδώ ως μια απορία που διαμεσολαβείται από την ανοιχτότητα του ερωτήματος. ¹²⁴ Κατά τη Δάφνη Τραγάκη: «Το περπάτημα συζητείται ως μια σύνθετη διαδικασία απόκτησης σιωπηρής γνώσης και συναισθηματικής διαμεσολάβησης σε περιπτώσεις της καθημερινότητας. Αυτό θέτει αποτελεσματικά υπό αμφισβήτηση την επικράτηση του γραπτού λόγου και αμφισβητεί το διανοητικό παράδειγμα της κειμενικής αναπαράστασης». ¹²⁵ Εν τω μεταξύ, πολλές εθνογραφίες προσπαθούν να εξετάσουν πώς το συναίσθημα δομεί κοινωνικές σχέσεις και διαμεσολαβεί σχέσεις εξουσίας και ανισότητας και μπορεί να αποτελέσει εργαλείο ανάλυσης της συγκρότησης πολιτικών συλλογικοτήτων, κοινωνικών κινημάτων και πολιτικών διεκδικήσεων για δικαιώματα, αναγνώριση και δικαιοσύνη. ¹²⁶ Κατά τον Tim Ingold η αισθητηριακή εμπειρία θα πρέπει να εκληφθεί ως κάτι περισσότερο από: «ένα όχημα έκφρασης εξωαισθητικών, πολιτισμικών αξιών». Ο Ingold αμφισβήτησε τη διχοτόμηση υποκειμένου/αντικειμένου και επέμεινε στην ιδέα του «περπατήματος ως θεμελιώδους σημασίας για την ύπαρξη ενός σώματος». Αντ' αυτού «Το περπάτημα δεν είναι απλώς αυτό που κάνει ένα σώμα- είναι αυτό που είναι ένα σώμα» και πρότεινε ότι το περπάτημα παράγει σκέψεις και συναισθήματα, υποστηρίζοντας ότι η κινητικότητα και η αμεσότητα της αισθητηριακής εμπειρίας μπορεί να είναι τρόποι: «του γίνεσθαι, της αντίληψης και της γνώσης του κόσμου». ¹²⁷ Εντωμεταξύ, η βύθιση στην ατμόσφαιρα της ιστορικής μνήμης σε συνδυασμό με τη βίωση του αυθεντικού τοπίου του συμβάντος, φτιάχνει συναισθήματα, καταστάσεις, είναι βαθιά προσωπική και μπορεί να ενέχει μία μεταμορφωτική εμπειρία. ¹²⁸

¹²³ Biel και Locke στο: Συλλογικό, *Το Συν-αίσθημα στο Πολιτικό/ Υποκειμενικότητες, Εξουσίες και Ανισότητες στο Σύγχρονο κόσμο*, σελ. 47

¹²⁴ Ο. π., σελ. 18

¹²⁵ Daphne Tragaki, *Experimental Ethnography: Performativity, Movement, MEdition*, σελ. 36

¹²⁶ Συλλογικό, *Το Συν-αίσθημα στο Πολιτικό/ Υποκειμενικότητες, Εξουσίες και Ανισότητες στο Σύγχρονο κόσμο*, σελ. 33

¹²⁷ Tim Ingold στο: Tragaki Daphne, *Experimental Ethnography: Performativity, Movement, MEdition*, σελ. 38

¹²⁸ Kathleen Stewart, *Atmospheric attunements*, σελ.

Ο Nora διατύπωσε τη θεωρία για τη θεμελιώδη αντίθεση της ιστορίας με τη μνήμη και ότι η αποστολή της ιστορίας είναι να καταστείλει τη μνήμη και να την καταστρέψει, υπογραμμίζοντας ότι οι μειονότητες έπρεπε να βρίσκονται σε επαγρύπνηση πριν η επίσημη ιστορία εξαφανίσει τη μνήμη τους. Τα εγκαταλελειμμένα σπίτια της Πρέσπας αντιπροσωπεύουν αυτό που ο Nora αποκαλεί τόπους μνήμης «lieux de memoire». Ο ίδιος εξηγεί: «Οι χώροι αυτοί είναι οι τόποι που αποτελούν το κέντρο της ιστορίας, εκεί όπου η μνήμη αποκρυσταλλώνεται και αποκρύπτεται, κάτι που συνέβη σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, ένα σημείο καμπής όπου η συνείδηση της ρήξης με το παρελθόν συνδέεται με την αίσθηση ότι η μνήμη έχει σχιστεί - αλλά σχίστηκε με τέτοιο τρόπο ώστε να τίθεται το πρόβλημα της ενσάρκωσης της μνήμης σε ορισμένους τόπους όπου επιμένει η αίσθηση της ιστορικής συνέχειας. Υπάρχουν lieux de memoire, τόποι μνήμης, επειδή δεν υπάρχουν πλέον milieux de memoire, πραγματικά περιβάλλοντα μνήμης». Ο Nora πιστεύει ότι τα άτομα πρέπει να ανακαταλάβουν τα ίδια τη μνήμη για να εμποδίσουν αυτό που αποκαλεί «έργο της λήθης», ιδίως σε περιπτώσεις όπου τα «πραγματικά περιβάλλοντα της μνήμης» έχουν χαθεί.¹²⁹ Επίσης, η αντίσταση μετατρέπει χώρους-παράγει γεωγραφίες- σε δυναμικά ή μη πεδία εκδίπλωσης της, ενώ οι πολιτικές υποκειμενικότητες της αντίστασης δεν συγκροτούνται μόνο σε σχέση με την εξουσία αλλά και σε σχέση με τα συναισθήματα τα όνειρα και τη λήθη.¹³⁰

‘Όταν επισκέφτηκα τον ΛΠ στο χωριό Πύλη Πρεσπών, μου είπε ότι: «την ιστορία την γράφουν οι νικητές». Πήγα να τον συναντήσω μετά από σύσταση του Δημάρχου Λαιμού και δεν ήξερα εξ αρχής τι να περιμένω. Στην αρχή ήταν διστακτικός γιατί δεν ήξερε κι αυτός σε ποια πλευρά είμαι και εξ ονόματος ποιός αλήθειας μιλάω. Ο ίδιος γεννήθηκε στις 2 Μαΐου του 1946 και μου είπε ότι ο πατέρας του ήταν κομμουνιστής. Τρία από τα αδέρφια του βρέθηκαν στην Τασκένδη και στην Τσεχία με τις αποστολές παιδιών που οργάνωσε ο ΔΣΕ. Ο πατέρας του δεν έφυγε στη υποχώρηση από το χωριό. Μου περιέγραψε τη σκηνή του βομβαρδισμού στην Κούλα όπως την άκουγε από τον πατέρα του και αφού ήπιαμε τον καφέ, με πήγε στην αποθήκη που την έχει διαμορφώσει σαν μικρό λαογραφικό μουσείο και μου έδειξε με ενθουσιασμό κάποια memorabilia του πατέρα του από τον πόλεμο, ένα στρατιωτικό παγούρι και δύο παλιά σιδερένια κρεβάτια κρεμασμένα στον τοίχο, το ένα εκ των δύο ήταν από το νοσοκομείο του ΔΣΕ (πράγματι το νοσοκομείο ήταν στους Ψαράδες). Η μνήμη του τόπου, διασώζεται εδώ, άτυπα μέσα από τις συλλογές αντικειμένων και την επίδειξή τους επιλεκτικά, εκεί που μπορούν ενδεχομένως να εκτιμηθούν.

Η παραλία της Κούλας, όχι μόνο δεν σηματοδοτήθηκε σαν μνημονικός τόπος όπου δεκάδες άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους, παρά στο μέσο περίπου της διάρκειας της χούντας των συνταγματαρχών (1967-1974), μετατράπηκε σε πλαζ λουόμενων. Στο βίντεο των εγκαινίων, ακούμε τον εκφωνητή να λέει ότι σε μία «μαγευτική» περιοχή, πλήθος κόσμος συνέρρευσε στα εγκαίνια της πλαζ, η οποία διαθέτει σύγχρονες για την εποχή εγκαταστάσεις (εικ. 21).¹³¹

¹²⁹ Pierre Nora στο: Vatsikopoulos Helen *Memories of Abandonment and Ruination in Prespa, Greek Macedonia*, σελ. 429

¹³⁰ Κώστας Γιαννακόπουλος – Γιάννης Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη*, σελ. 24

¹³¹ <https://orizontespress.gr/?p=99363> (ανάκτηση 3.5.2022)

Βλέπουμε δηλαδή την πλήρη αποσιώπηση της ιστορικότητας του χώρου και την προσπάθεια μετατροπής και αναβάπτισής του σε τόπο ξεγνοιασιάς και χαλάρωσης. Το τραυματικό παρελθόν παραμένει στη λήθη και συγκαλύπτεται από σιωπή.

Εικ.21 Πλαζ Κούλα, Μεγάλη Πρέσπα, πηγή: <https://orizontespress.gr/?p=99363>

Τη μέρα της προγραμματισμένης δράσης *ephemeral memorial*, συγκεντρωθήκαμε στο χωριό Λαιμός και αφού έγινε μια σύντομη αναφορά στο ιστορικό γεγονός του βομβαρδισμού και στο ιστορικό πλαίσιο του ελληνικού εμφυλίου, ξεκινήσαμε το περπάτημα. Η ομάδα των συμμετεχόντων ήταν πολυεθνική,

προερχόμενη από καλλιτεχνικούς τομείς (εικαστικό, ιστορία τέχνης, αρχιτεκτονική, συγγραφή). Η διαδρομή περνούσε από χωματόδρομο ανάμεσα στα χωράφια με τις φασολιές που είναι και το κύριο προϊόν παραγωγής της περιοχής. Σιγά σιγά αρχίσαμε να αφουγκραζόμαστε τον περιβάλλοντα χώρο μέσα από τη βλάστηση, το νερό του ρυακιού που χρειάστηκε να διασχίσουμε, των ήχων και της ζέστης που δυνάμωνε καθώς ο ήλιος ανέβαινε ψηλότερα. Για την Sara Ahmed τα συναισθήματα «κάνουν πράγματα» καθώς δένουν και δεσμεύουν τα σώματα μεταξύ τους, διαμεσολαβούν τη σχέση μεταξύ του ψυχικού και του κοινωνικού, του ατομικού και του συλλογικού και χωρίς να εγκαθίστανται κάπου δημιουργούν ταυτόχρονα επιφάνειες και θέτουν όρια.¹³² Η Denise Brennan υποστηρίζει ότι το συναίσθημα που αναπτύσσεται και μεταδίδεται μεταξύ των σωμάτων μπορεί να αλλάξει τη φυσιολογία τους, καθώς επηρεάζει τη βιοχημεία και τη νευρολογία τους. Όπως λέει: «η ‘ατμόσφαιρα’ ή το περιβάλλον κυριολεκτικά μπαίνει μέσα στο άτομο».¹³³ Επίσης, τα σώματα επηρεάζουν και επηρεάζονται από τα άλλα σώματα μέσω των ποιοτήτων που διαχέονται στην ατμόσφαιρα από τα συν-αισθήματα.¹³⁴

---

¹³² Sara Ahmed στο: Συλλογικό, *Το Συν-αίσθημα στο Πολιτικό/ Υποκειμενικότητες, Εξουσίες και Ανισότητες στο Σύγχρονο κόσμο*, σελ. 30

¹³³ Denise Brennan στο: *Ο. π.*, σελ. 29

¹³⁴ *Ο. π.*, σελ. 20

Εικ.22 Η κόκκινη κορδέλα, φωτ.Α.Πιάτου

Συζητώντας σε παρέες των δύο-τριών ατόμων καθώς περπατούσαμε μας απασχόλησαν ερωτήματα όπως: Τι σημαίνει να θυμόμαστε και να γινόμαστε μάρτυρες του δημόσιου θρήνου; Και πώς η επιτελεστική ενσωμάτωση του πολιτικού θρήνου μπορεί να κάνει ορατό το τραύμα που έχει αποσιωπηθεί. Δύο άτομα που μίλησα μαζί τους μου διηγήθηκαν ιστορίες συγγενικών τους προσώπων που είχαν εκτελεστεί στη διάρκεια του εμφυλίου. Όπως γράφει και η Butler: «το ερώτημα που με απασχολεί μέσα σ' όλη την πρόσφατη παγκόσμια βία είναι, Ποιος μετράει σαν άνθρωπος; Ποιων οι ζωές μετράνε σαν ζωές; Και τελικά τι κάνει μια ζωή άξια να θρηνηθεί;» και αμέσως μετά: «Παρά τις διαφορές μας είναι πιθανό να συγκροτήσουμε ένα «μείς», γιατί όλοι μας έχουμε την αίσθηση του τι σημαίνει να χάνεις κάποιον».¹³⁵ Η **Κατερίνα** έγραψε μετά, ότι το περπάτημα ήταν πολύτιμο γι αυτήν και ότι ένιωσε τη φυσικότητα του μοιράσματος ενός τραύματος που είναι τελικά κοινό. Η **Σίσσυ** είπε ότι ήρθε αντιμέτωπη με τα δικά της προσωπικά τραύματα. Κατά την διαδρομή κάποιες/οι μάζευαν υλικά από τον περιβάλλοντα χώρο, όπως ξερόκλαδα και κάποια άνθη, χωρίς όμως να είναι σαφές εκ των προτέρων αν θα γίνει κάποιου είδους κατασκευή με αυτά ή μόνο με τα σώματά μας ή και τίποτα όταν φτάσουμε στο τέλος της επιθυμητής διαδρομής. Μαζί μου είχα μόνο μία κόκκινη κορδέλα που συμβόλιζε το αίμα, αλλά και το χρώμα της αριστεράς και της περιθωριοποιημένης μνήμης. Όταν φτάσαμε στην παραλία, ο κόσμος άρχισε αυτόματα να τοποθετεί ό,τι είχε μαζέψει στη διαδρομή και συνεργατικά φτιάχτηκε ένα αυτοσχέδιο μνημείο. Όταν ξεκινήσαμε ήμασταν ένα ετερόκλητο πλήθος γιατί δεν

¹³⁵ Judith Butler, *Precarious Life, The Powers of Mourning and Violence*, σελ. 20

γνωρίζομασταν μεταξύ μας, αλλά καθώς συγχωνευτήκαμε με τις υφές του χώρου και τις εντάσεις της ιστορίας, καταφέραμε να δημιουργηθεί μία οικειότητα μέσω του τραύματος των Άλλων. Ο Ντελέζ λέει ότι: «κάθε συνάντηση με την ετερότητα είναι μια δύσκολη στιγμή, ένα γίνεσθαι και όχι μια οντολογία, είναι μία συν-εργασία, μια ηθική στιγμή όπου η σκέψη αντιμετωπίζει τα όριά της και μιλάει ως κραυγή. Η πρόκληση δεν είναι να αποφύγουμε τα δυσάρεστα πάθη, αλλά να τα συμμεριστούμε ενεργητικά προκειμένου να ξεσκεπάσουμε το ρόλο που μπορεί να παίξουν στην παραγωγή της σκέψης, ακολουθώντας την προτροπή του Σπινόζα να ανακαλύψουμε το νόημα όλων των συναισθηματικών εντάσεων».¹³⁶ Κατά την Stewart η ατμόσφαιρα που δημιουργείται ενέχει τη δύναμη της μεταμόρφωσης για τον εαυτό.¹³⁷ Ακόμη και όταν αποχωρήσαμε από την εμπειρία, βγήκαμε διαφορετικά από αυτήν. Όπως είπε ο **Tabor**: «δημιουργήσαμε έναν οργανισμό, ακούσαμε ο ένας τη διαίσθηση του άλλου και έτσι μπορέσαμε να εκφράσουμε ένα μνημόσυνο ως τελετουργία, μια συλλογική πράξη που είναι πολύ ισχυρή. Φέραμε την ιστορική γνώση που ειπώθηκε στην αρχή με τον περίπατό μας στα ελληνικά τοπία μέχρι που μας σταμάτησε η θάλασσα. Μια μακριά κόκκινη κορδέλα μας ένωσε (εικ.22) και περπατήσαμε στην άκρη της ακτής μέχρι που δύο σκυλιά γαύγισαν και γυρίσαμε πίσω. Περιτριγυρισμένοι από τον απόηχο της ιστορίας φτιάξαμε ένα κομμάτι από κλαδιά που στηρίζουν το ένα το άλλο. Κάναμε έναν κύκλο γύρω από αυτό το μνημείο και ακούσαμε το παρελθόν και το παρόν, τα κύματα τον άνεμο, τις σκέψεις μας, την ενέργεια της ομάδας, δημιουργήσαμε έναν χώρο για να θεραπευτούμε. Νομίζω ότι η παρουσία της ομάδας ήταν πολύ ισχυρή, υπήρχε ομαδικότητα και όλοι άκουγαν τόσο καλά ο ένας τον άλλον», ενώ και η αφροαμερικανή **Lia** ένωσε να συνδέεται με το τραύμα των δικών της ανθρώπων. Κάποιος μίλησε για κάθαρση μετά το μπάνιο στα νερά της λίμνης και αφού είχαμε «ολοκληρώσει» το εφήμερο μνημείο. Το εφήμερο αυτό μνημείο σαν αρχείο; Ή όπως το θέτει ο Derrida: «ένα αποτύπωμα κάθε φορά ιδιότυπο, μια εντύπωση που δεν είναι σχεδόν πια ένα αρχείο αλλά συγγέεται με την πίεση του βήματος που αφήνει το χνάρι του-ζωντανό ακόμα- σε ένα έρεισμα, μια επιφάνεια, σε ένα γενέθλιο τόπο. Όταν το βήμα έρχεται να γίνει ένα με το υπό-κείμενο[...]τη στιγμή που το αποτύπωμα δεν έχει ακόμα εντυπωθεί, εγκαταλελειμμένο από την πίεση της εντύπωσης».¹³⁸ Τελικά καταφέραμε με τη δράση αυτή, να δημιουργήσουμε μία «ετεροτοπία αντίστασης» με την έννοια που προσδίδει στον όρο η Αθανασίου, δηλαδή ως ρήγμα στις χωρικές και χρονικές ταξινομήσεις, ως πέρασμα από την προηγούμενη τάξη χωρίς δεδομένο προορισμό.¹³⁹ Ήταν αυτή η επιτελεστική μνημόνευση πολιτική, στη βάση του καταχρηστικού πένθους;

---

¹³⁶ Συλλογικό, *Το Συν-αίσθημα στο Πολιτικό/Υποκειμενικότητες, Εξουσίες και Ανισότητες στο Σύγχρονο κόσμο*, σελ. 38

¹³⁷ Stewart στο:

¹³⁸ Jacques Derrida, *Archive Fever: A Freudian Impression*, σελ.136

¹³⁹ Αθηνά Αθανασίου, *Ζωή στο Όριο*, σελ. 26

Εικ.23 Η περισυλλογή γύρω από το εφήμερο μνημείο, φωτ. Α. Πιάτου

Ο Emmanuel Levinas υποστηρίζει ότι για να εξέλθουμε από το «υπάρχει», πρέπει να καθ-αιρέσουμε τον εαυτό μας από την κυριαρχία του εγώ και αυτό επιτυγχάνεται μέσα από την αν-ιδιοτελή σχέση με τους άλλους και την κοινωνική ευθύνη γι αυτούς.¹⁴⁰ Και συμπληρώνει παρακάτω: «όσο πιο δίκαιος είμαι τόσο μεγαλύτερη είναι η ευθύνη μου· ουδέποτε αποσειούμε τα χρέη μας έναντι του άλλου».¹⁴¹

Με την επιτέλεση αυτής της μνημονικής πορείας, επιχειρήσαμε μία αμφισβήτηση του ηγεμονικού λόγου σε σχέση με το εθνικό πένθος και αναζητήσαμε τις δυνατότητες που αναδύονται από την εμπλοκή του αντιστασιακού λόγου με την εξουσία.¹⁴² Αυτό που κάναμε ήταν τελικά μια πράξη μαρτυρίας, μέσω της

¹⁴⁰ Emmanuel Levinas, *Ethics and Infinity*, σελ. 31

¹⁴¹ Ο. π., σελ. 69

¹⁴² Judith Butler, *Η διεκδίκηση της Αντιγόνης: Η συγγένεια μεταξύ ζωής και θανάτου*, σελ. xiii

επιτελεστικότητα και της συμμετοχικής μνημονικής πορείας, όταν κατά την Cathy Caruth γίναμε αποδέκτες μιας τραυματισμένης φωνής που μαρτυρά την αλήθεια.¹⁴³ Για την Shoshana Felman επίσης, η μαρτυρία είναι: «μια απολύτως μοναδική και αναντικατάστατη τοπογραφική θέση αναφορικά με ένα συμβάν».¹⁴⁴ Σίγουρα αναγνωρίσαμε αυτό που έχει μείνει παραγνωρισμένο και διεκδικήσαμε δικαιοσύνη για τα σώματα που υπέστησαν σχέσεις καταπίεσης και καταστολής. Τι όρια όμως θέτει ο δημόσιος μνημειακός λόγος και πώς μιλάμε στο όνομα κάποιου/κάποιας εν τη απουσία του; Οι άλλοι και οι άλλες, οι ζωές και οι θάνατοι των οποίων βρίσκονται στο περιθώριο του πολιτικού, τι είδους ηθικοπολιτικό ερώτημα προβάλλουν πάνω μας; Πώς το κοινό αίσθημα απώλειας οριοθετεί έναν «κοινό τόπο» μνήμης μέσω του ανοίκειου πένθους; Πώς δημιουργεί ένα πέρασμα σε μια αναπλαστική ποιητική και πολιτική του δυναμικού.¹⁴⁵ Τελικά το περπάτημα ως συναισθηματική πολυαισθητηριακή εμπειρία και σωματική πρακτική μπορεί να αναπαραστήσει ένα τραυματικό ιστορικό γεγονός και μέσα από τη διάδραση της γνώσης των αισθήσεων της αντίληψης και της κίνησης των υποκειμένων που συμμετέχουν να αμφισβητήσει ηγεμονικές μνημειακές πρακτικές αποδίδοντας δικαιοσύνη σε υποκείμενα που δεν θεωρήθηκαν άξια μνημόνευσης και πένθους;

Ο Massumi υποστηρίζει ότι τα συναισθήματα είναι «αφηγηματοποιημένες δράσεις». Το συναίσθημα ως εκ τούτου μπορεί να δραπετεύσει από τα σώματα και να δημιουργήσει δυνατότητες αλληλεπίδρασης.¹⁴⁶ Ο Mazzarella, μας προτρέπει να εξετάσουμε, να κατανοήσουμε και να πειραματιστούμε με αντηχήσεις των ενσώματων συναισθημάτων που κινητοποιούν αντιστάσεις σε ηγεμονικά αφηγήματα και πρακτικές, εκεί που αρθρώνεται η απορητική στιγμή της δράσης ως η ανοιχτοτητα ερωτήματος που διαμεσολαβεί την απορία του πώς μπορεί κάποια/ος να μετατρέψει τα πάθη της/του σε δράσεις. Μας προτρέπει να σκεφτούμε πώς μπορεί να υπάρξει κοινωνική αλλαγή χωρίς η αντίσταση να άγεται από αρχές συστημικής εκπροσώπησης και πως αντιφατικά και διαφορετικά υποκείμενα μπορούν να οργανώσουν κοινή δράση.¹⁴⁷

¹⁴³ Cathy Caruth, *Trauma: Explorations in memory, Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History* στο: Αθανασίου Αθηνά, *Ζωή στο Όριο*, σελ. 242

¹⁴⁴ Shoshana Felman στο: ό. π., σελ. 243

¹⁴⁵ Αθηνά Αθανασίου, *Η Ποιητική της Μνήμης, η Πολιτική του Αξιομνημόνευτου/Σκέψεις με αφορμή το έργο ΕΙΣ ΤΟ ΟΝΟΜΑ της Αήδας Παπακωνσταντίνου*, στο Φωκαΐδης Πέτρος - Χρονάκη Αλεξάνδρα, *Θέσεις της μνήμης*, σελ. 54-55

¹⁴⁶ Massumi στο: Συλλογικό, *Το Συν-αίσθημα στο Πολιτικό/ Υποκειμενικότητες, Εξουσίες και Ανισότητες στο Σύγχρονο κόσμο*, σελ. 19

¹⁴⁷ Mazzarella στο: Συλλογικό, *Το Συν-αίσθημα στο Πολιτικό/ Υποκειμενικότητες, Εξουσίες και Ανισότητες στο Σύγχρονο κόσμο*, σελ. 36

7.Επίλογος

Οι τάφοι και τα μνημεία αποτελούν μνημονικά και ιστορικά τοπόσημα. Είδαμε ως τώρα ότι η δημόσια τέχνη υπήρξε ανέκαθεν συνυφασμένη με την πολιτική και τα μνημεία στήνονται για να διαπαιδαγωγήσουν και να αναπαράξουν τη μνήμη του εθνικού αφηγήματος μέσα από κανονιστικές αρχειοποιήσεις της δημόσιας τέχνης. Τα μνημεία ως αρχειακά ιστορικά τεκμήρια στο δομημένο περιβάλλον, υποτάσσουν τη μνήμη στους κυρίαρχους λόγους του έθνους-κράτους, κι αυτό που κάποτε υπήρξε ζωντανή μνήμη κατασκευάζεται ως τόπος μνήμης που φέρει μία ιστορική «αλήθεια».

Η συνομοσία της σιωπής και της λήθης του εμφυλίου οδήγησε στον αποκλεισμό του πένθους για πολλές δεκαετίες, δημιουργώντας τραυματισμένα υποκείμενα σε βάθος γενεών. Είδαμε πώς καταπιεσμένες για χρόνια ομάδες όταν η δράση τους νομιμοποιήθηκε (βλέπε ΚΚΕ, μετά το 1989), λειτούργησαν με μία διάθεση ετεροχρονισμένης δικαίωσης της μνήμης, εγκαθιδρύοντας μνημειώδεις κατασκευές, όπως το παράδειγμα του μνημείου στον ομαδικό τάφο στην πόλη της Φλώρινας. Βλέπουμε στην περίπτωση αυτού του μνημείου-ομαδικού τάφου, να αποδομείται η ανώνυμη στατιστική και οι νεκροί μαχητές/ιες να συμπεριλαμβάνονται και πάλι στον κανόνα της «υψηλής ανθρωπότητας» και να επανενδύονται την ανθρώπινη ιδιότητα που είχαν στερηθεί για σχεδόν 70 χρόνια.¹⁴⁸ Η αποκατάσταση των ηττημένων της ιστορίας κατά τον Βάλτερ Μπένγιαμιν, μπορεί να επιτευχθεί μέσω του ανασχηματισμού του παρελθόντος προς την κατεύθυνση της αποκατάστασης των θυμάτων. Κι αυτό μέσα από τα ίχνη που δεν θα αφήσουμε να σβηστούν.¹⁴⁹

Γι' αυτό και τα διάφορα αντι-μνημεία που δημιουργούνται και οι κάθε λογής επιτελεστικές μνημονικές εκφράσεις καταχρηστικού πένθους από πρωτοβουλίες υποκειμενικότητας ή συλλογικότητας που παίρνουν θέση ενάντια στις ηγεμονικές αφηγήσεις, την ίδια στιγμή ανοίγουν ένα πεδίο κριτικής διόρασης. Εστιάσαμε σε «άλλα μνημεία», καθώς και στις μη κυρίαρχες αρχειοποιήσεις μνημείων που διακόπτουν τις ηγεμονικές πολιτισμικές αφηγήσεις σε σχέση με πολιτικές και πρακτικές μνημόνευσης. Εναλλακτικά μνημεία, όπως αυτό στην Oranienplatz του Βερολίνου για τους νεκρούς λόγω ρατσιστικού profiling, η δράση μπροστά στο γερμανικό κοινοβούλιο από τους ZPS, οι δράσεις των WIB που εκφράζουν το πένθος που είναι έμφυλο και εθνικά καταχρηστικό, μετα-τοπίζουν το πένθος από το χώρο του ιδιωτικού, του οίκου, στον δημόσιο χώρο. Κατά την Αθανασίου άλλωστε: «Το επιτελεστικό και το πολιτικό στις σύγχρονες συναρθρώσεις του, είναι δυνατό να παράγει πολιτικά συμβάντα μέσα από το καταχρηστικό πένθος».¹⁵⁰ Όπως διαπιστώσαμε από τα

¹⁴⁸ Αθηνά Αθανασίου, *Ζωή στο Όριο*, σελ. 227

¹⁴⁹ Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της Λήθης*, σελ. 463

¹⁵⁰ Αθηνά Αθανασίου, *Ζωή στο Όριο*, σελ. 238

παραδείγματα των Zentrum fur Politisches Schonheit, της πρωτοβουλίας για το μνημείο κατά της αστυνομικής βίας στο Βερολίνο και στην Ελλάδα, τους εικαστικούς καλλιτέχνες, τις Γυναίκες στα Μαύρα, η θνητότητα και ο θάνατος δεν είναι ιδιωτική υπόθεση, ούτε κάτι ουδέτερο, παρά αντανακλούν τα κοινωνικά και πολιτικά συμφραζόμενα της εποχής, τις ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας και αναδεικνύουν εν τέλει, κοινωνικές ανισότητες και πολιτικές σκοπιμότητες.¹⁵¹ Τελικά, οι εναλλακτικές μνημονεύσεις ενέχουν πολιτικές δυνατότητες αντίστασης στις κυρίαρχες κανονιστικές εκφράσεις του «εθνικού» πένθους.

Καθώς η συλλογική μνήμη είναι μια διαδικασία επικοινωνίας και επιτέλεσης ανάμεσα σε πενθούντες και σε αυτούς που ορίζουν τις κεντρικές αφηγήσεις ή θέλουν να προωθήσουν και να διατηρήσουν μία συλλογική ταυτότητα, η χρήση των δίπολων (αριστερός-δεξιός) και ο εμφυλιοπολεμικός λόγος στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, με αναφορές στο Γράμμο-Βίτσι, είναι παρούσα ακόμη και σήμερα.¹⁵² Στον πρόσφατο λόγο του πρωθυπουργού στο Αμερικανικό Κογκρέσο, δεν έλλειψε η κεκαλυμμένη αναφορά στον εμφύλιο και τους «άλλους» ως «δαίμονες». Συγκεκριμένα είπε: «Οι δύο χώρες μας πάντα βρέθηκαν στη σωστή πλευρά της ιστορίας, πολέμησαν τους 'εσωτερικούς τους δαίμονες', αλλά εξήλθαν ισχυρότερες δικαιώνοντας τις αξίες των προγόνων μας».¹⁵³ Αυτή η διχαστική μνήμη που καλλιεργήθηκε συστηματικά από το εθνικό κράτος μέσα από την αξιοποίηση και ανάκληση των τραυματικών βιωμάτων της μίας πλευράς και την απώθηση των άλλων, ενσαρκώθηκε και μέσω της κατασκευής μνημείων. Η τοπογραφία του πολεμικού ηρωισμού των στρατιωτών που πολέμησαν με τον εθνικό στρατό σηματοδοτήθηκε μέσα από εμβληματικές ενίοτε γλυπτικές κατασκευές. Είδαμε ότι η εκάστοτε κυρίαρχη εξουσία εννοιολογεί το νεκρό σώμα ως απειλητικό ακόμη κι αν έχουν περάσει πολλές δεκαετίες. Με την κατάθεση στεφάνων στο ηρώο στο Βίτσι το 2021, η εμφυλιοπολεμική ρητορική και χρήση δίπολων αποτέλεσε τον συνδυαστικό κρίκο και την ταύτιση μεταξύ των παρευρισκόμενων δεξιών, ακροδεξιών, βασιλοφρόνων, θεσμικών οργάνων του στρατού και της αστυνομίας, νεοναζιστικών κομμάτων ή πρώην μελών τους. Βλέπουμε ότι 70 χρόνια μετά τον εμφύλιο και σχεδόν 50 από την μεταπολίτευση, οι νεκροί του εμφυλίου χρησιμοποιούνται είτε ενδυναμωτικά για την εθνικόφρονη ελληνική ταυτότητα, είτε διεκδικούνται προς απόδοση δίκαιου και ισότιμου πένθους από την αριστερά. Οι πολιτικές της μνήμης και της λήθης είναι αυτές που νοσηματοδοτούν τις μνήμες του παρελθόντος όταν αυτό χαρακτηρίζεται από βαθιά συλλογικά τραύματα. Η πολιτική του παρόντος, διαδραματίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτών των κύριων αφηγήσεων, σε αντίθεση με τις εμπειρίες του παρελθόντος που πραγματικά μοιράστηκαν οι άνθρωποι που αποτελούν τις κοινότητες της μνήμης.¹⁵⁴ Η Gonzalez-Rubial τονίζει επίσης ότι: «μια υγιής δημοκρατία μπορεί να οικοδομηθεί μόνο πάνω στη συνεχή επανεξέταση και συζήτηση του παρελθόντος και είναι δυνατό να θεραπευτεί το τραύμα μόνο με την κατασκευή συλλογικών, κοινών αφηγήσεων για το τραύμα αυτό, ποτέ με

¹⁵¹ Δήμητρα Μακρυνιώτη, *Περί Θανάτου, Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, σελ. 58

¹⁵² <https://thepressproject.gr/emfyliopolemikos-logos-apo-portosalte-ante-sto-vitsi-kai-ston-grammo-tora/> (ανάκτηση 28.4.2022)

¹⁵³ [Ελλάδα και ΗΠΑ πάντα βρέθηκαν στη σωστή πλευρά της Ιστορίας, είπε στο Κογκρέσο ο Κ. Μητσοτάκης \(eklogika.gr\)](#) (ανάκτηση 10.6.2022)

¹⁵⁴ Loring Danforth - Riki Van Boeschoten, *Children of the Greek Civil War-Refugees and the Politics of Memory*, σελ. 247

την επιβολή της λήθης».¹⁵⁵ Οι αντικρουόμενες συλλογικές μνήμες δύναται να υπερβούν τις κοινωνικοπολιτικές αντιθέσεις, δημιουργώντας κοινούς παρονομαστές ως προς τη σύνθεση-κατασκευή της ιστορικής μνήμης¹⁵⁶

Τα ιστορικά τραύματα και οι απώλειες μπορούν ενδεχομένως να αποφευχθούν και οι κληρονομίες τους να επανεξεταστούν σε κάποιο βιώσιμο βαθμό, τόσο για να επιτραπεί μια λιγότερο αυταπατητική αντιπαράθεση με τα διαϊστορικά δομικά τραύματα όσο και για να προωθηθεί η ιστορική, κοινωνική και πολιτική ιδιαιτερότητα, συμπεριλαμβανομένης της επεξεργασίας πιο επιθυμητών κοινωνικών και πολιτικών θεσμών και πρακτικών.¹⁵⁷ Ο Μισέλ ντε Σερτώ επικεντρώνεται στις πρακτικές μέσω των οποίων ατομικά και συλλογικά υποκείμενα επανοικειοποιούνται ένα χώρο που δεν τους ανήκει και δεν τον ελέγχουν τη ίδια στιγμή που εκείνα βρίσκονται σε δίκτυα επιτήρησης, ενώ αυτή η κινητικότητα επιτρέπει στους αδύναμους να αποσυνδέονται από τους εξορθολογισμένους χώρους της εξουσίας συνθέτοντας δίκτυα απειθαρχίας.¹⁵⁸ Επομένως, το να θυμόμαστε και να γινόμαστε μάρτυρες μέσα από την επαναληπτικότητα του δημόσιου θρήνου, καθιστούμε ορατή τη σιωπή των δημόσιων μνημείων και αναδεικνύουμε πάλι το τραύμα που έχει απωθηθεί ή αποσιωπηθεί. Μια βιωματική αναπαράσταση απωθημένης μνήμης παρμένη από τη νεκροπολιτική του εμφυλίου, ήταν και το «εφήμερο μνημείο» στην Κούλα Πρεσπών. Το τραυματικό ιστορικό γεγονός που αναπαραστήσαμε κατά τη διάρκεια του WAC 2021 και μέσω της αλληλεπίδρασης των αισθήσεων, της αντίληψης και της κίνησης των εμπλεκόμενων υποκειμένων, αμφισβήτησε τις ηγεμονικές μνημειακές πρακτικές αποδίδοντας δικαιοσύνη σε υποκείμενα που δεν θεωρήθηκαν άξια μνημόνευσης. Κατασκευάζοντας ένα εφήμερο μνημείο, αναρωτηθήκαμε τι σημαίνει να θυμόμαστε και να γινόμαστε μάρτυρες του δημόσιου πένθους. Μέσω αυτού του εναλλακτικού μνημείου που διακόπτει τις ηγεμονικές πολιτικές της μνήμης και τη συλλογική, επιτελεστική ενσάρκωση του πολιτικού πένθους, προσπαθήσαμε να κάνουμε ορατό το τραύμα που έχει αποσιωπηθεί. Η ευαισθητοποίηση του κοινού μέσα από την ενημέρωση και το σπάσιμο της σιωπής, η ενσάρκωση του τραύματος και της απώλειας μέσα από τη δυνατότητα ταύτισης με ένα τραυματικό γεγονός, μπορεί να οδηγήσει στην ίαση του; Αυτό το ερώτημα παραμένει ανοιχτό σε σχέση με την παραπάνω δράση που επιχειρήσαμε σε «κλειστό κύκλο», αλλά που θα μπορούσε μελλοντικά να επαναληφθεί πιο ανοιχτά, εμπλέκοντας την τοπική κοινωνία που την αφορά και περισσότερο. Ο La Capra υποστηρίζει ότι τα ειδικά φαντάσματα που στοιχειώνουν την κοινότητα, καθώς και μορφές προκατάληψης, μπορούν να αντιμετωπιστούν ηθικά και πολιτικά ή να αναπαυθούν μέσω του πένθους μόνο όταν προσδιορίζονται και κατονομάζονται ως ιστορικά χαμένοι άλλοι.¹⁵⁹ Η έννοια του «ανίσχυρου» μνημείου μετατοπίζει το νόημα από την εθνική

¹⁵⁵ Alfredo Gonzalez-Rubial στο: Vatsikopoulos Helen *Memories of Abandonment and Ruination in Prespa, Greek Macedonia*, σελ. 442

¹⁵⁶ Βόγλης Πολυμέρης, *Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα*, σελ. 451

¹⁵⁷ Dominick LaCapra, *Writing History, Writing Trauma*, σελ. 727

¹⁵⁸ Κώστας Γιαννακόπουλος - Γιάννης Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη*, σελ. 21-22

¹⁵⁹ Dominick La Capra, *Writing History, Writing Trauma*, σελ. 713

μνημειακή κανονιστικότητα του αξιομνημόνευτου σε ό,τι περισσεύει και παραμένει ως σημείο αντίστασης στην κανονιστική αρχειοποίηση του πένθους.¹⁶⁰ Σε κάθε περίπτωση, το δικαίωμα στο πένθος, ακόμη και στο «παραβατικό», αποτελεί «ευθύνη». Ο Emmanuel Levinas, εννοιολογεί την ευθύνη ως υπευθυνότητα για τον άλλον, ανεξαρτήτως αν αυτή η ευθύνη μάς αφορά προσωπικά. Θεωρεί ότι η ευθύνη προς τον άλλον μάς βαρύνει και δεν μπορούμε να την αρνηθούμε σε ανθρώπινο επίπεδο ως υποκείμενα με αναπαλλοτρίωτη ταυτότητα. Αυτού του είδους η υπευθυνότητα υπερβαίνει τις πράξεις μας και συνιστά την υπέρτατη αξιολογία του μοναδικού. Προς τούτο παραθέτει τον Ντοστογιέφσκι: «είμαστε όλοι υπεύθυνοι για τα πάντα και για όλους έναντι όλων, κι εγώ περισσότερο υπεύθυνος απ' όλους».¹⁶¹

Κλείνοντας την παρούσα εργασία, ελπίζω να συνεισέφερα σε κάποιο βαθμό στο ερώτημα για το αν οι ατομικές ή συλλογικές μνημονικές επιτελέσεις, μέσα από την επαναλαμβανόμενη μνημόνευση και μέσα από την ιδιοποίηση του δημόσιου χώρου, κάνουν ορατό τον αποκλεισμό του πένθους, ενάντια στους ιδεολογικούς στόχους που εξυπηρετούν τα μνημεία μετεμφυλιακά έως σήμερα.

---

¹⁶⁰ Πέτρος Φωκαΐδης - Αλεξάνδρα Χρονάκη, *Θέσεις της μνήμης*, σελ. 51

¹⁶¹ Emmanuel Levinas, *Ethics and Infinity*, σελ. 68

Βιβλιογραφία

Adorno, Theodor. *"The Meaning of Working through the Past" In Critical Models: Interventions and Catchwords*, ΗΠΑ: Columbia U Press, 2005

Agamben Giorgio, *Homo Sacer, Κυρίαρχη εξουσία και Γυμνή Ζωή*, Αθήνα: ΕΞΑΡΧΕΙΑ, 2016

Αθανασίου Αθηνά, *Η Ποιητική της Μνήμης, η Πολιτική του Αξιομνημόνευτου/Σκέψεις με αφορμή το έργο ΕΙΣ ΤΟ ΟΝΟΜΑ της Αήδας Παπακωνσταντίνου*, στο Φωκαΐδης Πέτρος - Χρονάκη Αλεξάνδρα, *Θέσεις της μνήμης*, Αθήνα: Νήσος, 2016

Αθανασίου Αθηνά, *Ζωή στο Όριο*, Αθήνα: Εκκρεμές, 2007

Βόγλης Πολυμέρης, *Η Αδύνατη Επανάσταση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014

Βόγλης Πολυμέρης, *Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα*, Αθήνα: Τα Ιστορικά 47, 2007

Butler, Judith. *Ευάλωτη ζωή*, Αθήνα: Νήσος, 2009

Butler Judith, *Η διεκδίκηση της Αντιγόνης: Η συγγένεια μεταξύ ζωής και θανάτου*, Εισαγωγή Έλενα Τζελέπη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010

Μπάτλερ Τζούντιθ - Αθανασίου Αθηνά, *Απ-αλλοτρίωση, η επιτελεστικότητα στο πολιτικό*, Αθήνα: Τόπος, 2016

Caruth Cathy, *Trauma: Explorations in memory, Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*, ΗΠΑ: Johns Hopkins U Press, 1995

Γιαννακόπουλος Κώστας- Γιαννιτσιώτης Γιάννης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010

Danforth M.Loring-Van Boeschoten Riki, *Children of the Greek Civil War-Refugees and the Politics of Memory*, Σικάγο: U of Chicago Press, 2012

Derrida Jacques, *Archive Fever: A Freudian Impression*, ΗΠΑ: Chicago U Press, 1998

Δρουμπούκη Άννα-Μαρία, *Μνημεία της Αήθης*, Αθήνα: Πόλις, 2014

Felman Shoshana and Laub Dori, *Testimony: Crises of Witnessing in History, Literature and Psychoanalysis*, ΗΒ: Routledge, 1992

Ingold Tim, *Ways of Walking Ethnography and Practice on Foot*, ΗΒ: Routledge, 2016

- Κέντρος Νίκος, *Ο Εμφύλιος στη Φλώρινα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2011
- La Capra Dominick, *Writing History, Writing Trauma*, ΗΠΑ: U of Johns Hopkins Press, 2000
- Levinas Emmanuel, *Ethics and Infinity*, ΗΠΑ: Duquesne U Press, 1985
- Μακρυγιάννη Δήμητρα, *Περί Θανάτου, Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, Αθήνα: Νήσος, 2008
- Oliver Kelly, *Witnessing: Beyond Recognition*, ΗΠΑ: Minnesota U Press, 2001
- Robben Antonius C. G. M., *Death, Mourning, and Burial, A Cross-Cultural Reader*, ΗΠΑ: Blackwell Publishing, 2004
- Robben Antonius C. G. M., *Κρατική τρομοκρατία στον κόσμο των νεκρών: εξαφάνιση και μετακομιδή στην Αργεντινή* στο: Μακρυγιάννη Δήμητρα, *Περί Θανάτου, Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, Αθήνα: Νήσος, 2008
- Seremetakis C.Nandia, *The Last Word, Women, Death and Divination in Inner Mani*, ΗΠΑ: U of Chicago Press, 1991
- Συλλογικό, *Το Συν-αίσθημα στο Πολιτικό/ Υποκειμενικότητες, Εξουσίες και Ανισότητες στο Σύγχρονο κόσμο*, Εισαγωγή Ειρήνη Αβραμοπούλου, Αθήνα: ΝΗΣΟΣ, 2018
- Tragaki Daphne, *Experimental Ethnography: Performativity, Movement, Mediation*, Teaching Anthropology Vol.9, No.2 pp.35-42, 2020
- Τσιάρα Συραγώ, *Τοπία της Εθνικής Μνήμης*, Αθήνα: Κλειδάριθμος, 2004
- Τσιάρα Συραγώ, *Η ιεροτελεστία της ανατροπής*, http://www.arch.uth.gr/uploads/pages/429/files/H_Ierotelestia_ths_Anatropis.pdf
- Verdery Katherine, *The political lives of dead bodies*, ΗΠΑ: Columbia U Press, 2000
- Verdery, Katherine, *Dead Bodies Animate the Study of Politics*, ΗΠΑ: Blackwell Publishing, 2004
- Weidman Amanda, *Anthropology and Voice*, Annu. Rev. Anthropol. (43:37–51), 2014
- Φωκαΐδης Πέτρος - Χρονάκη Αλεξάνδρα, *Θέσεις της μνήμης*, Αθήνα: Νήσος, 2016

Βοηθητικές πηγές

Δαλκαβούκης Βασίλης, *Το μνημείο ως κείμενο. Μια μεθοδολογική προσέγγιση των μεταπολεμικών μνημείων για τη δεκαετία του 1940*, στο Β. Αποστολίδου – Γ. Αντωνίου (επιμ.), *Η Κατοχή και ο Εμφύλιος στην τέχνη*, Νέα Εστία (αφιέρωμα) 1845 σ. 1241-1256, Ιούνιος, 2011

Κωνσταντίνου Θωμάς, *Μνήμες...*, Άλωνα, Φλώρινα: Type Press, 2000

Peltonen Ulla-Maija, *Hidden Memories of the Finnish Civil War-Civil War Victims and the Ways of Mourning in Finland in 1918*, Helsinki Summer School 11, August 2015

Πετρόπουλος Ηλίας, *Πτώματα, Πτώματα, Πτώματα*, Αθήνα: Νεφέλη, 1990 (Πρώτη δημοσίευση, Περιοδικό Σχολιαστής, 1988)

Szpunar Piotr, *Collective memory and the stranger: Remembering and Forgetting the 1918 Finnish Civil War*, International Journal of communication 6:2012

Vatsikopoulos Helen *Memories of Abandonment and Ruination in Prespa, Greek Macedonia* Journal of Modern Greek Studies, Volume 38, Number 2, October 2020, pp. 425-446 (Article) ΗΠΑ: U of Johns Hopkins Press

Von Bieberstein Alice, Erdem Evren, *From Aggressive Humanism to Improper Mourning: Burying the Victims of Europe's Border Regime in Berlin*, Social Research; An International Quarterly, Volume 83, Number 2, pp.453-479, ΗΠΑ: John Hopkins U Press, Summer 2016

Συλλογή προφορικών μαρτυριών της ΟΠΠΒΟ μέρος του *Αρχείου Οπτικοακουστικών Μαρτυριών* του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

ΓΑΚ Φλώρινας

Βιβλιοθήκη της Βουλής

ΕΣΗΕΜ-Θ Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας-Θράκης

[B5%CF%85%CE%B8%CE%B5%CF%81%CF%89%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C %CE%9C%CE%AD%CF%84%CF%89%CF%80%CE%BF](#)

[https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%BF%CE%BC%CE%BC%CE%BF%CF%85%CE%BD%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C %CE%9A%CF%8C%CE%BC%CE%BC%CE%B1 %CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1%CF%82](#)

[https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%BF%CE%BC%CE%BC%CE%BF%CF%85%CE%BD%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE %CE%9D%CE%B5%CE%BF%CE%BB%CE%B1%CE%AF%CE%B1 %CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1%CF%82](#)

[https://thepressproject.gr/emfyliopolemikos-logos-apo-portosalte-ante-sto-vitsi-kai-ston-grammo-tora/](#)

[http://listedmonuments.culture.gr/result_declarations.php](#)

[https://greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/informationobject/browse?subjects=5168&showAdvanced=1&topLod=0&sort=alphabetic&sortDir=asc](#)

[https://www.digitalglyptotheque.gr/greece_exhibits/%CE%BC%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%AF%CE%BF-%CE%BC%CE%B1%CF%87%CE%B7%CF%84%CF%8E%CE%BD-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%BC%CE%B1%CF%87%CE%B7%CF%84%CF%81%CE%B9%CF%8E%CE%BD-%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CE%BA%CF%81/](#)

[https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C %CE%9A%CF%8C%CE%BC%CE%BC%CE%B1 %CF%84%CE%BF%CF%85 %CE%9A%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B4%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%AC%CE%BD](#)

[https://ethniki-antistasi-dse.gr/maxi-tis-florinas.html](#)

[https://www.youtube.com/watch?v=NI8spA-6rvc](#) Μάνα που θρηνεί για τον άταφο γιο της, μαχητή του ΔΣΕ

[http://listedmonuments.culture.gr/info.php](#)

Αρκτικόλεξα

ΔΣΕ Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας. Ήταν στρατός προσκείμενος στο Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος κατά τη διάρκεια του Ελληνικού εμφυλίου (1946-1949). Η συγκεκριμένη επωνυμία επιλέχθηκε για να υπάρχει συνάφεια με τον αντίστοιχο στρατό των δημοκρατικών μαχητών που πολέμησαν στον Ισπανικό εμφύλιο (1936-1939).

ΚΝΕ Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας. Είναι μια μαρξιστική λενινιστική οργάνωση που αγωνίζεται μέσω της νεολαίας της Ελλάδας με την πολιτική του ΚΚΕ. Ιδρύθηκε το 1968.

ΚΚΕ Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας είναι ελληνικό μαρξιστικό-λενινιστικό κόμμα. Ιδρύθηκε το 1918 ως Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος.

ΠΕΑΕΑ Πανελλήνια Ένωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης και Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ)

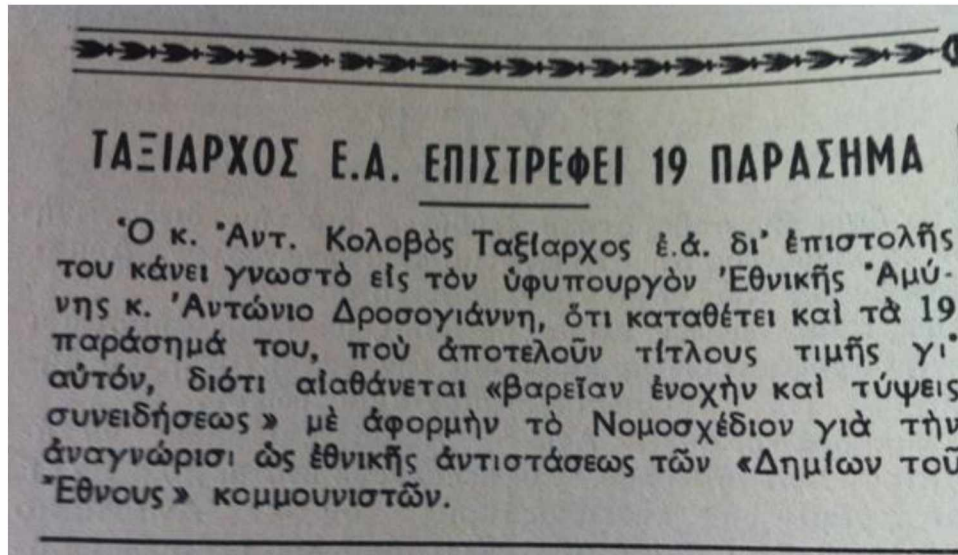
ΣΝΟΦ Σλαβομακεδονικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Μέτωπο: ιδρύθηκε τον Νοέμβριο του 1943 στην Καστοριά και στη συνέχεια στη Φλώρινα από σλαβικά στελέχη του ΚΚΕ και αυτοδιαλύθηκε τον Μάιο του επόμενου έτους για να το διαδεχθεί το ΝΟΦ (Απρίλιος 1945) με έδρα τα Σκόπια.

ΕΕΔΥΕ Ελληνική Επιτροπή για τη Διεθνή Ύφεση και Ειρήνη

ΕΛΑΣ Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός ήταν το στρατιωτικό σκέλος του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ) κατά την τριπλή κατοχή της Ελλάδας στη διάρκεια του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου.

ΡΚΚ Εργατικό Κόμμα του Κουρδιστάν είναι μια Κουρδική οργάνωση που εδρεύει στην Τουρκία και το Ιράκ. Από το 1984, το ΡΚΚ έχει εμπλακεί σε ένοπλη σύγκρουση με το τουρκικό κράτος, με αρχικό στόχο την επίτευξη ενός ανεξάρτητου κουρδικού κράτους, μετατρέποντάς το αργότερα σε αίτημα για ίσα δικαιώματα και κουρδική αυτονομία στην Τουρκία.

Παράρτημα αρχείων εφημερίδων

Εφημ. Φωνή της Φλωρίνης, 1982

βλήματα, που απασχολούν
τους Δήμους και τις Κοινο-
τητες.

Μνημόσυνο τῶν πεσόντων στήν Μικρολίμνη

Τὴν Κυριακὴ στὸ παραλί-
μνιο χωριὸ τῆς Πρέσπας
Μικρολίμνη θὰ τελεσθῆ μνη-
μόσυνο ὑπὲρ τῶν ἡρωϊκῶς
πεσόντων ἀνδρῶν Χωροφυ-
λακῆς στρατιωτῶν καὶ ὀ-
πλιτῶν ΜΑΥ κατὰ τὴν ἐ-
πιδρομὴν τῶν συμμοριτῶν
ἐναντίον τοῦ χωρίου τὸν
Μαΐου τοῦ 1947. Τὸ μνη-
μόσυνο θὰ τελέσουν συγ-
γενεῖς τῶν φονευθέντων κα-
τὰ τὴν μάχην.

Εφημ. Φωνὴ τῆς Φλωρίνης, 1982

**ΠΟΙΝΙΚΗ ΔΙΩΞΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΕΛΕΣΗ
ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΥ ΣΤΙΣ 12 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ**

Ύστερα από μηνυτήρια αναφορά του ΚΚΕ ήσκηθη ποινική δίωσι κατά τής διοικήσεως τής Έθνικής Ένώσεως Άναπήρων και Θυμάτων Πολέμου Φλωρίνης και εκπροσώπων τής Νεολαίας τής ΟΝΝΕΔ, διότι έτέλεσαν, στις 12 Φεβρουαρίου μνημόσυνο τών ήρωϊκών νεκρών άξιωματικών και όπλιτών που έπεσαν υπερασπίζοντας τήν Φλώρινα στις 12 Φεβρουαρίου 1949, κατά τήν έπιδρομή τών κομμουνιστοσυμμοριτών έναντίον τής Φλωρίνης. Ήδη αι διαταχθείσαι ανακρίσεις βρίσκονται στο τέλος τους και έφ' όσον προκύψουν έπαρκή στοιχεία διά τήν στήριξιν τής κατηγορίας, ή υπόθεσις θα άχθῃ στο άκροατήριον.

Άς σημειωθῇ ότι κατά τισ έκδηλώσεις τής 12ης Φεβρουαρίου ούδέν έπεισόδιον έσημειώθη, οι καταθέσαντες δέ μάρτυρες έθεώρησαν τήν τέλεσι του μνημοσύνου έθνικόν καθήκον προς εκείνους, που έπεσαν υπέρ τής Πατρίδος και τής Έθνικής άνεξαρτησίας της.

**Αιμοδοσία
για τούς Παλαιστίνιους**

Στις 14 Ίουνίου, με πρωτοβουλία του Φ.Σ.Φ. «ό Άριστοτέλης» θα γίνη αιμοδοσία στο Γενικό Νοσοκομείο για τó άμαχο πληθυσμό τών Παλαιστίνιων.

Παιδικές

Εφημ. Φωνή της Φλωρίνης, 1982

<h1>ΦΩΝΗ ΤΗΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ</h1>		Ταχυδρομικό τίτλος κατεβλήθη
		ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 3 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1982 Υπεύθυνος Τυπογραφείου ΛΑΣ. ΛΑΣΑΡΙΔΗΣ Παι. Χάου 32 Τηλ. 22-288
ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΑΠΑΝΤΑΧΟΥ ΦΛΩΡΙΝΑΙΩΝ		
Ίδιοκτήτης Διευτής Α.Θ. ΒΟΪΔΟΥ Γραβένων 25	Γραφεία — Τυπογραφεία Μ. Αλαζάνηρου—Κ. Παλαιολόγου 85	Έτος 21ον Αριθμός φύλλου 1027
		Τμή φύλλου 6

Γιά να τιμηθούν τὰ παληκάρια πού έπεσαν για τήν Έλλάδα

ΕΘΝΙΚΟΣ ΣΥΝΑΓΕΡΜΟΣ ΣΤΟ ΒΙΤΣΙ

Έκείνο, πού θά έπρεπε να κάνη τό επίσημο Κράτος, τό έκαναν αούθόρμητα και από άδολο πατριωτισμό ώθούμενοι, οι μυριάδες Λαού, πού από διάφορα μέρη τής Έλλάδος —άκόμα και από τό Αίγιο τής Πελοποννήσου— ήλθαν εύλαβικοί προσκυνηται και κατέκλυσαν τό δοξασμένο Βίτσι και απέτισαν φόρο τιμής και εύγνωμοσύνης στα λαμπρά παληκάρια, πού έπεσαν για τήν Έλλάδα και τήν Δημοκρατία, πού κινδύνευαν τότε από τούς κομμουνιστοσυμμορίτας. Ήλθαν — κι' ήταν μια άπέραντη λαοθάλασσα κι' εύλαβικά έναπέθησαν στο λιτό μνημείο τών πεσόντων στο Βίτσι, τὰ πιό άγνά λουλούδια του άνθόκηπου τής καρδιάς τους, για να τιμήσουν εκείνους, πού θυσιάσθηκαν για τήν έλευθερία, για τήν Πατρίδα, για τήν Δημοκρατία, για τούς βωμούς και τις έστίες, για να μείνη Έλληνική ή ύπέρτιμη Μακεδονία μας. Κι' ήταν εκείνο τό άπέραντο ειρηνικό πλήθος τών προσκυνητών, μια άρραγής έθνική ένότητα, πού μ' αυτόν τόν μεγαλειώδη έθνικό συναγερό, διεδήλωσε κατά τρόπο λαμπρό, σαφή και άπόλυτο τήν πίστι του και τήν άπό-

Ένα μόνο τμήμα του γιγανταίου κλήθους, πού κλημύρισε τό όροπέδιο του δοξασμένου Βιτσιου και εύλαβικά έτίμησε τούς ήρωας νεκρούς.

Εφημ. Φωνή της Φλωρίνης, 1982

<h1>ΕΘΝΟΣ</h1> <p>Α ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΕΝ ΦΛΩΡΙΝΗ</p>	<p>ΣΑΒΒΑΤΟ 26 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1981</p> <p>ΑΡΙΘ. ΦΥΛΛΟΥ 2742 Έτος 61ον</p>
---	---

**Εύσκεψις Στελεχών
αυ κ. Δ. Θεοχαρίδη**

Τήν περασμένη Δευτέρα σέ κεντρικό κέντρο έλαβε χώραν σύσκεψις 50 περίπου στελεχών τής «Νέας Δημοκρατίας» προσκευμένων στον ύψιστο βουλευτή κ. Δημόφθη Θεοχαρίδη. Κατά τήν σύσκεψιν μίλησε ό κ. Θεοχαρίδης γιά τήν κρίση των εκλογών, εξέθεσε δε τήν βεβαιότητα τήν «Νέα Δημοκρατία» βρισκόμενη εκ νέου και αλληλεγγύως και τοπικώς. Ομιλήσας κατά τήν σύσκεψιν πρότεινε σκέψεις γιά καλύτερη οργάνωση του εκλογικού αγώνος, ενόψει τής Φλώρινης, πρὸς τούτο έπέλεξε και συντονιστή επιτροπή. Χαρακτηριστικό τής συγκεντρώσεως οτι πολλά από τά στελέχη ελάσαν άλλοτε στελέχη τής «Ελευθερίας» του Δ. Μακρή.

Ανακοίνωση

Διοίκηση του Φ.Σ.Φ. «Αριστοτέλης» ανακοινώ-

**ΑΓΝΩΣΤΟΙ ΚΑΤΑΣΤΡΕΨΑΝ
ΤΟΥΣ ΤΑΦΟΥΣ ΠΕΣΟΝΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΩΝ**

Είκοσι στρατιωτικοί τάφοι από τους 500 που υπάρχουν στο Στρατιωτικό Νεκροταφείο καταστράφηκαν και θραύστηκαν οι σκευοί τους, ενώ παράλληλα καταστράφη και το μνημείο των πεσόντων από μέχρι στιγμής άγνωστους.

Στο Στρατιωτικό Νεκροταφείο, έχουν ταπεινί οι φρονιμίτες τήν περίοδο 1947—49 άνδρες των Ένόπλιων Δυνάμεων.

Η πράξη προκάλεσε έντονη αντίδραση εκ μέρους των οργανώσεων τής πόλεως, οι όποιες με τηλεγραφήματα διαμαρτυρίας πρὸς τίς Αρχές, συζητιάζουν τήν πράξη των δολοφόνων δραστήων.

Τηλεγραφήματα απέστάλησαν από τον Δήμαρχο Φλώρινης, κ. Ν. Νάσο, τον Σύλλογο Εφέδρων Αξιωματικών, τον Σύλλογο Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου τον Φιλελευθετικό Σύλλογο «Αριστοτέλης» και άλλες οργανώσεις.

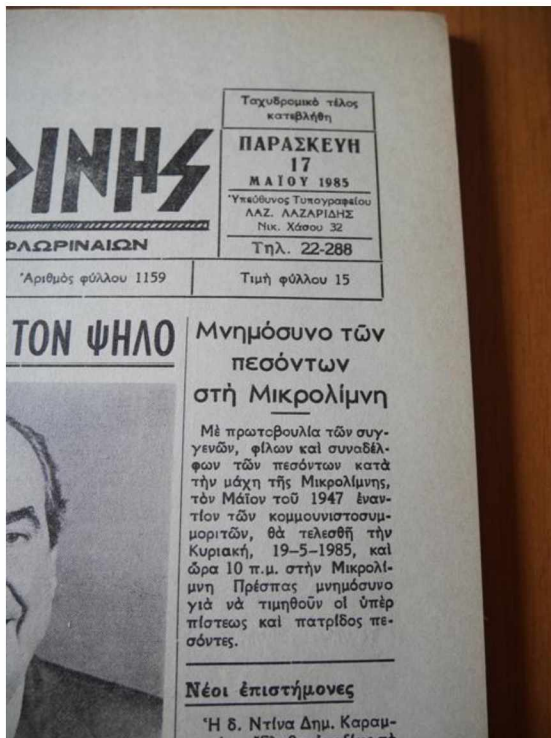
ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΤΟΥ ΕΚΛ. ΚΕΝΤΡΟΥ ΤΗΣ Ν. ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Αρχίζει ουσιαστικά ή προεκλογική κίνηση του Νομού μας. Μετά τήν ανακοίνωση των συνδυασμών των δύο μεγάλων κομμάτων, τό Σάββατο 26 Σεπτεμβρίου (σήμερα) στις 7.30 θα γίνουν τά εγκαίνια του Έκλογικού Κέντρου τής Ν. Δημοκρατίας (Καφερείου Έθνικό). Θα μιλήσουν οι υποψήφιοι του κόμματος κ.κ. Ανδρεάδης, Μαυρίδης και Θεοχαρίδης.

εφημ. ΕΘΝΟΣ Φλώρινας, 1981

Εφημ. Φωνή της Φλωρίνης, 1984

Εφημ. Φωνή της Φλωρίνης, 1985

12/10/2019 εγκαινία μνημείου ΚΚΕ στη Γυάρο, πηγή: www.902.gr

